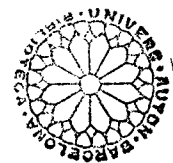

M. ASSUMPTA ROIG I TORRENTO

ICONOGRAFIA DEL RETAULE
A CATALUNYA (1675-1725)

Tesi de doctorat dirigida pel
Doctor Joaquín YARZA LUACES

Juay - Yarza

(Signatura del director)

Departament d'Art
Facultat de Lletres
Universitat Autònoma de Barcelona
Any 1990.

Notes bibliogràfiques de l'apartat 3.3

1. P.CAHIER, Les caractéristiques des Saints dans l'art populaire. Paris, 1867. Abundants il.lustracions.
BRÉHIER, L'art chrétien son développement iconographique des origines a nos jours. Paris, 1918. Amb il.lustracions.
E.RICCI, Mille Santi nell'arte. Milano, 1931. Profusió d'il.lustracions.
Imatges de la Verge i dels Sants de Catalunya. 4 vols. Biblioteca de Catalunya, secció de gravats. Tamany fol.

2. J.NAVARRO, Vida y milagros del principe de los anacoretas padre de los cenobiarcas nuestro padre S.Antonio Abad el Magno. Traducida del francés al castellano por un devoto del santo. Barcelona, impremta Maria Angela Martí viuda. Plaza de San Jayme, 1683. 260pp.

Josep Navarro és comendador de sant Antoni a la ciutat de Barcelona. Edició que es troba a la B.Balmes. Presenta la censura del P. Fr.Francisco Serra, lector de theologia de Visperas en el Real Convento de N.P.S.Francisco de la Ciudad de Barcelona. Van añadidas en esta impresion las Grandezas de la Religión de sant Antonio en las partes de Etiopia y Egypto.

GOIGS de sant Antoni Abad. Vegeu J.BATLLE, Goigs del XVII, op. cit., p. 15.

NOVENA a sant Antoni Abad. Casa de l'Ardiaca, 24 pp. Barcelona, s.d.

3. E.MALE, El Barroco. op. cit., p. 419. Indica que santa Agnès és patrona dels trinitaris.

SANTIAGO DE LA VORAGINE, La Leyenda Dorada. op. cit., Santa Inés Virgen. vol. I, pp. 116-120.

VILLANCICOS a la ínclita y siempre invicta virgen y martir Santa Ynes los cuales se cantaron en la fiesta y dedicación de altar, retablo y capilla que un devoto suyo la hizo, y consagró, en el muy Religioso convento de los Padres Descalzos Carmelitas, de el Glorioso Patriarca S.Ioseph de la Ciudad de Barcelona. Anton Ferrer y Baltasar Ferrer impresores. Barcelona, 1694. 4 ff. s.n.

GOIGS en lloança de la Verge i martir Santa Agnès, venerada en l'església parroquial de sant Agnès de Malanyanes, bisbat de Barcelona, 1985. Aquests goigs, originaris del segle XX,

recullen els episodis més rellevants de la vida de la santa, representats en el retaule. La influència del text en la imatge es dona aquí en relació inversa, doncs les imatges són del 1681. Per tant s'ha de tenir present aquesta interrelació entre imatge i text per a no caure en l'error d'establir paràmetres referencials en valors absoluts. El relleu esculpit mostra una escena en la que se representa la mort del pretendent, avassallat pel dimoni transformat en un animal monstruós. Una segona escena en la que santa Agnès està amb els cavallers, doncs per una oració pia el difunt nuvi ressuscitat s'observa en la composició agenollat davant Agnès. El turment de llençar-la al foc és representat en un altre relleu compositiu, però al no quedar cremada se li aplica el martiri de la decapitació, també representat en el retaule.

Representacions d'aquesta santa les trobem en un relleu de ple volum al retaule de les santes de Cotlliure, juntament amb santes Bàrbara, Agata, Llúcia i Marta. Les santes Llúcia i Agata les trobem sovint representades dins de medallons, únicament en bust però acompanyades del seu atribut personal, els ulls de Llúcia i els pits per Agata, tant en el Principat com en el Rosselló. En el retaule de sant Sever de Barcelona se representen conjuntament, i en la mateixa obra, en la base de la columna en un petit espai rectangular, s'hi troben les manifestacions de Llúcia i Madrona. Aquesta obra guarda corelació amb el retaule de les santes de Cotlliure.

4. A. PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca a Catalunya. op. cit., p. 375. Presenta les conclusions tot precisant una resposta a la qüestió de si se segueix la tradició secular o bé les directrius de la Contrareforma, que pel respecte Crist hi ha una clara preferència pels temes de la Passió, als que la Contrareforma els dona prioritat. Aspecte que ratifiquem, però que també s'ha d'oferir els temes eucarístics.

En quant a la hagiografia, considera Aurora Pèrez que se segueixen els dos corrents, tradició i Contrareforma, però amb predomini de la primera en els tres apartats presentats, de tradició local, sants patrons, i sants vinculats a la Contrareforma.

Afirma que els temes marians, a diferència del hagiogràfics, són molt més contrareformistes, tant per l'elecció dels mateixos, la Immaculada per exemple, com per la manera d'interpretar-los, com els del Roser i els majors d'Arenys i Cadaqués.

5. Vegeu les notes 3, 4 i 89, 90 de l'apartat 2.2 del segon capítol.

6. H.GRAEFF, Maria. La mariología y el culto mariano a través de la historia. op. cit., p. 357. La festa del Rosari fou establerta pel papa dominic Pius V, qui atribuí als rosaris ressats per les germandats romanes la victòria naval de Lepant dels cristians sobre els turcs, el 7 d'octubre de 1571.

7. SANTO TOMAS DE AQUINO, Summa Teologica. Tratado de la Vida de Cristo. B.A.C., nº 131. Madrid, 1954.

8. A.PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca. op. cit., pp. 333-340. Presenta detalladament el programa iconogràfic dels retaules conservats pertanyents a ordes religioses.

9. Sobre sant Benet i l'orde benedictina vegeu les notes 31, 36, 37, 39-42 de l'apartat 2.1, i en l'aspecte iconogràfic: J.J.PIQUER i JOVER, "Aportaciones a la iconografía de san Benito". Separata de Cistercium, año XXXII. nº 157, 1980. pp. 183-204.

A.ROSENDE VALDES, La silleria del coro barroca de San Salvador de Celanova. Universidad de Santiago de Compostela, 1986. Cadiratge dedicat a la vida de sant Benet i sant Rossendo, abat de Celanova. Es troba la representació dels sants benedictins, com Escolàstica, Gertrudis, Mauro i Plàcid, tots ells representats a la capella de sant Benet de Sant Cugat. En l'apartat de les altes jerarquies eclesiàstiques se referencien sant Gregori Magne, Per Celesti, Hug Cardenal, Pere Igneu, també vistos a Sant Cugat. Dels homes de ciència de l'orde indica que són: sant Ildefons, sant Anselm, sant Bernat i Beda el Venerable, representats tanmateix a Sant Cugat.

GOIGS de la col.lecció Biblioteca sobre sant Benet. Biblioteca de Catalunya.

GOIGS de la col.lecció Roca sobre sant Benet. Biblioteca de Catalunya.

Sobre santa Clara vegeu la nota 42 del capítol 1.

Llibre de les coses dignes de memòria del monestir de Santa Clara de Barcelona. cf. Madurell i Marimon.

De l'orde del Carmel vegeu les notes 54-60 de l'apartat 2.1, i:

GOIGS en alabança del gran patriarca i profeta sant Elies, fundador de la sagrada religió de N.S. del Carmel, 1730. cf. A.COMAS, op. cit., p. 239, i J.BATLLE, Els goigs del XVIII, op. cit., p. 72, que presenta l'edició de l'estampa de Estefania Guasch Viuda, Barcelona 1730.

10. Sobre santa Teresa i sant Joan de la Creu, i el convent de sant Josep de Barcelona, vegeu les notes 62 i 64-70 de l'apartat 2.1. Per a la iconografia de santa Teresa:

J.B.KNIPPING, Iconography of the Counter Reformation. op. cit., vol. I. p. 61. Fig. 51, Antoon Wierix the Younger, the Clid Jesus purcing St.Teresa's heart, c. 1615. Cooper engravins, A. 1087.

E.MALE, El Barroco. op. cit., pp. 314 i 378.

11. SANTIAGO DE LA VORAGINE, La Leyenda Dorada. op. cit. *Vida de Santa Clara*, vol. II. pp. 975-977. Indica que santa Clara és originària d'Assis, i va ésser fundadora de les clarises terciàries.

J.FERRANDO ROIG, Iconografía de los santos. op. cit., *Santa Clara*. p. 76. Comenta que va ésser la primera deixeble que sant Francesc va tenir a Assis; sovint se la representa amb el llibre de la regla però l'atribut més característic i personal és amb una custòdia de tipologia solar, símbol de l'eucaristia. Vegeu

FONT, BAGUE, PETIT, La Eucaristia. op. cit., p. 57. Figs. 90-91, sant Tomàs i santa Clara amb l'Eucaristia. Escultura de l'altar major de la catedral de Palència, i pintura conservada al Museu Lázaro Galdiano de Madrid.

J.B.KNIPPING, op. cit., vol. I. p. 148. Fig. 148, Philippe Galle, Sants de l'orde dels Frares Menors, 1600. Gravats. Sant Bernardino, sant Bonaventura, sant Francesc, sant Antoni de Pàdua, sant Lluís i santa Clara.

12. A.PLADEVALL, Història de l'Església a Catalunya. op. cit., pp. 126-128. En 1592 s'erigí la nova diòcesi de Solsona per mutu acord entre Climent VIII i Felip II, creació recollida en les butlles papals de l'1 d'agost de 1592 i del 3 d'octubre de 1594. Una de les motivacions principals que van fer possible aquesta nova diòcesi va ésser la secularització dels monestirs canònics en col·legiates seculars regides per un arxiprest; entre els principals monestirs que cita la butlla de 1592 hi ha, entre d'altres, Solsona, Sant Vicenç de Cardona, a la diòcesi de l'Urgell, Sant Joan de les Abadesses i Santa

Maria de Manresa, a la diòcesi de Vic. També van quedar secularitzats el conjunt de petits priorats com el de Sant Llorenç de Munt a les Guillerries, etc. La dotació a la nova diòcesi per el bisbe va ésser de béns de l'antic abat de Solsona, i amb els de l'antic priorat benedictí, doncs en l'època ja era inexistent, de Sant Llorenç de Morunys. Pel capítol o "les quatre dignitats capitulars", segons la terminologia emprada per l'autor, altres béns; dotze canonges també es van dotar amb béns.

13. A.BARBERO, F.RAMELLA, A.TORRE, Materiali sulla religiosità dei laici. Alba 1690-Asti 1742. op cit., presenten unes taules o quadres sinòptics, al final de l'article, on indiquen de les parròquies, en quines hi ha rectors i en quines ordes religioses, quins són els llocs de culte, i quines capelles són dels laics particulars i quines de les confraternitats. Sempre establint una comparació entre les dues diòcesis. En el quadre en que es presenten els altars de les esglésies, els del rosari i el Corpus Cristi sobresurten extraordinàriament respecte els altres. En el quadre de les devocions s'indica la devoció, la comunitat i la devoció amb qui s'ha associat d'una banda, caràcters que es conjuguen amb la tipologia i llocs de culte que es desglossen en tres apartats, "parrocchiale", "nel borgo", "campagna", juntament amb la manifestació devocional especificada en processons, altars, lloc on se celebren els actes litúrgics, si es tracta d'un altar major o lateral, si el sant és titular o secundari, i també respecte a la festa del sant, si es practica amb freqüència o no presenta continuïtat periòdica. Els sants invocats seguint l'ordre de presentació són: sant Roc, Sebastià, la Santissima Trinitat, Antoni Abad, Josep, Bernardino, Antoni de Pàdua, Elisabelta i el sant Esperit.

Els esquemes de la devoció marial són presentats a part. Ofereixen en l'esquema 5C la devoció mariana a la diòcesi d'Alba en el 1698. La taula presenta la mateixa distribució que les anteriors, i en la columna de la devoció a Maria sobresurten, per ordre de presentació, l'Anunciata, l'Assumpta, la Immaculada, la nativitat de Maria, els Dolors, el Carme, i la Madonna de la Consolazione.

Crec que aquesta visió de les diòcesis d'Alba i Asti oferida esquemàticament al final del seu treball és molt entenedora, aclaridora i il.lustrativa. Il.lustrativa perquè podem establir paràmetres de relació i culte als sants que es practica a Catalunya, tant en els llocs de culte com en els altars, en la titularitat o la secundarietat de l'obra que se li dedica, etc. Alhora s'evidencia que la correspondència de la devoció i culte marià que presenten els autors és paral.lela a la que hem presentat, i per tant indicativa de

l'èmfasi a la devoció mariana en el segle XVII, i la uniformització d'aquesta devoció després de Trento.

14. Aspectes que treballa Joaquim M. Puigvert en la seva tesi doctoral, en curs, ja referenciada anteriorment.

15. A. DURAN i SAMPERE, La fiesta de Corpus. op. cit.
L. ALMERICH, Tradiciones, fiestas y costumbres populares de Barcelona. Barcelona, 1944.

J. M. PUIGVERT i SOLA, "El calendari festiu d'una comunitat pagesa d'antic règim mitjantçant les processons: una mirada etnològica des de la història". I Congrés d'Història Moderna a Catalunya. Universitat de Barcelona, 1984. vol. II. pp. 417-428.

J. PRAT, J. CONTRERAS, Les festes populars. Col. Coneguem Catalunya, nº 2. Sant Cugat del Vallès, 1987.

16. L. RÉAU, L'iconographie des saints. vol II, G-O. op. cit., pp. 967-968. És patró de Girona i d'Augsburg.

17. L. RÉAU, op. cit., p. 968.

18. J. FERRANDO ROIG, Iconografía de los santos. op. cit., p. 205. És la presentació més freqüent del sant, vestit de bisbe. El que resultava difícil als artistes era representar les mosques contra les que és invocat. Réau indica que a Alemanya se'l representa acompanyat d'un drac o serp alts, símbol del paganisme, com s'observa en altres sants evangelitzadors.

19. F. DORCA, Colección de Noticias para la historia de los santos martires de Gerona. op. cit., pp. 203-220. Compendi de la vida de sant Narcís. L'autor cerca en els textos antics, Bollandistes, martiriologi romà i els Flos Sanctorum, les referències que s'exposen sobre sant Narcís, tot comparant i relacionant si es tracta d'exposicions paral·leles o bé contraposades. Intenta, segons explicita, trobar la verdadera història de sant Narcís. Els episodis d'Afra i de les mosques els recull de la mateixa manera que

ho fan els altres autors. En les pp. 102-106 comenta la devoció de la ciutat de Girona al màrtir sant Fèlix l'Africà, qui va arribar de dit continent juntament amb sant Cugat. Sant Fèlix l'Africà és Apòstol de la ciutat de Girona; va patir el seu martiri en el segle IV.

J,FERRANDO ROIG, Iconografía de los santos. op. cit., pp. 109-110.

SANTIAGO DE LA VORAGINE, La Leyenda Dorada. op. cit., vol. I, pp. 105-106. L'explicació correspon a un altre *sant Fèlix*, que situa com a bisbe de Nola.

20. F.DORCA, Colección de Noticias. op. cit., p. 220.

NOVENA al gloriós pare Sant Narcís, bisbe, màrtir i patró de Girona. Per alcançar per medi del sant los favors que se desitgen i singularment el d'una mort reconeguda. Ab un breu compendi de la sua prodigiosa vida i alguns molts miracles que ha obrat lo sant a sos devots. Imprés per Antón Oliva. Girona, 1797. En 8^a, 78pp, 1 gravat. Vegeu AGUILO, op. cit., nº 1228.

21. Aquests dos plafons temàtics pintats en la capella de sant Narcís, així com les altres representacions pictòriques que conformen el conjunt del retaule, són estudiats per Joan Bosch, qui creu que la realització d'aquestes pintures es podria atribuir a Antoni Viladomat. Una de les raons per a considerar aquesta hipòtesi és la relació estilística que guarden aquestes pintures amb les que es troben a la capella dels Dolors de Mataró. Vegeu

S.ALCOLEA, La capella dels Dolors a Santa Maria de Mataró. op. cit., en l'apartat de la Verge dels Dolors.

22. Ab llicència del Ordinari. Estampat a Girona, casa de Gaspar Garrich.

Referenciats en la p. 33 de l'obra de J.BATLLE, Els Goigs del XVII. op. cit.

23. En L'Avenç nº 137, el Dossier està dedicat a la "Cultura popular i religió a la Catalunya del Barroc", pp. 20-40. Els treballs de José Luis Betrán, A.Espino i Ll.Toledano sobre els miracles a la Catalunya d'antic règim, i els dos presentats per Martín Gelabertó, l'un sobre la litúrgia catòlica i l'altre sobre l'Església i les santes reliquies, ambdós sobre el segle XVIII, exposen aquesta

duplicitat, si així es vol considerar, de la cultura de la població.

24. J.FERRANDO ROIG, Iconografía de los santos. op. cit., p. 242.

En la representació de Girona no s'aprecia exactament l'hàbit de dominicana, doncs la capa hauria d'ésser negra, mentre que està representada blanca, fet que contrasta amb santa Teresa, que si duu l'hàbit de carmelitana.

25. L.RÉAU, Iconographie des saints. III. Répertoires, P-Z. op. cit. Les pp. 1170-1172 tracten de Rosalia de Palerm, Rosa de Viterbe i Rosa de Lima. Réau indica que Rosa de Lima és invocada contra la peste, a l'igual que Rosa de Palerm, pel que es presta a confussió. Confussió que podria traslladar-se tanmateix a les representacions.

J.B.KNIPPING, Iconography of the Counter Reformation. vol. I. op. cit., p. 163. Artus Qellin the Younger, ?. Sant Albert Magne, i santa Rosa de Lima, vers 1680, figures confessionals; Antwerp, església de Saint Paul.

26. L.RÉAU, Iconographie des saints. vol. III, A-F. pp. 76-84.

J.FERRANDO ROIG, Iconografía de los santos. op. cit., p. 40. Al retaule de Nostra Dama de Cotlliure es conjuga l'Assumpció de Maria amb temes marians, Anunciació, Visitació, a la predel·la, i l'adoració dels pastors i dels reis en el primer cos, amb representacions dels apòstols, doncs sant Pere, com a papa, és ubicat a la fornícula central del cos superior, i els relleus figuratius que complementen la temàtica devota del retaule els conformen els dotze apòstols. Tenim il·lustracions de les personificacions de sant Tomàs, sant Simó, sant Jaume, sant Andreu i sant Joan. Corona el retaule el bust de Déu pare, emmarcat per un medalló circular, situat al bell mig d'aquest entaulament tot emfasitzant l'eix longitudinal de la fàbrica. Els relleus en ple volum de les virtuts estan ubicats al damunt d'aquest coronament. Aquesta situació de les al·legories femenines s'observa freqüentment en tots els retaules marians.

El retaule de sant Pere de Prada es representen escenes referents a l'apòstol Pere, el seu martiri, i les figuracions dels apòstols, on s'hi manifesta Andreu amb l'atribut del martiri.

27. El retaule Major de Sant Andreu a la Selva del Camp és una obra atribuïda a Jaume i Llätzer Tramulles. La traça del retaule es deu a Jaume "Hermano", carmelita descalç, en el 1703. L'obra està datada entre 1704-1710. Es tracta d'un retaule desaparegut i del que C.Martinell, Arquitectura i escultura barroques, op. cit., vol. 2, reproduïx una il·lustració, la nº 37. Dels temes que conformen el retaule disposem d'una fotografia del C.E.C., clixé A.1790, que mostra la predel·la, on trobem representats els temes del martiri de sant Andreu, en dues seqüències espai-temporals. La resta del retaule la configuren imatges de sants, incloent-hi la Immaculada al cos superior. Vegeu J.R.TRIADO, L'època del Barroc. op. cit., La Selva del Camp, p. 101.

L'església d'aquest municipi ha estat estudiada per Marià Carbonell en l'obra:

M.CARBONELL, L'Escola del Camp de Tarragona en l'arquitectura del segle XVI a Catalunya. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV. Tarragona, 1986. pp. 87-113. L'obra arquitectònica ha estat realitzada per Jaume Amigó i Pere Blai.

Actualment l'església parroquial de la Selva del Camp no conté cap obra retaulística. La seva sobrietat, esbeltesa i puresa, inviten a concebre el concepte d'espai i ordre arquitectònic dels arquitectes humanistes del Renaixement.

28. SANTIAGO DE LA VORAGINE, La Leyenda Dorada. op. vit. vol. I. *San Andrés*, pp. 29-36. Presenta el seu martiri en una creu de cap per avall, com sant Pere. La transformació de la creu en una espasa és posterior. *San Cristobal*, pp. 405-411, i *San José*, pp. 962-963, com espós de la Verge Maria.

29. L.RÉAU, Iconographie des saints. vol. III, A-F, op. cit., pp. 304-313. Sant que ja hem presentat en el retaule de l'Assumpta de Girona, ubicat a l'àtic com a patró del client de l'obra. En les pp. 752-760, Sant Josep espós de Maria.

J.FERRANDO ROIG, Iconografía de los santos. op. cit., p. 81. Indica que és màrtir de Licia, i que va morir en la persecució de Deci, al segle III. La seva festa se celebra el 25 de juliol. pp. 152-153, sant Josep, patró dels fusters, espós de la Verge.

J.B.KNIPPING, Iconography of the Counter Reformation. vol.

I. op. cit., p. 117, fig. 118. Antoon Wierix the Younger. Sant Josep amb el nen Jesús, vers 1600, gravat.

30. E.MALE, El Barroco. op. cit., p. 325. Comenta que ni Molanus de Flandes, ni Baronius, ni Rivadeneyra, havien recollit la seva poètica llegenda perquè consideraven que el fet d'estar tot el dia protegit de la mort súbita per haver vist la imatge del sant, era una superstició. A les pp. 283-287, sant Josep. Fig. 125, sant Josep i el nen.

31. J.AMADES, Costumari català. vol. III. op. cit. *La festa de Corpus*. Presenta la popularitat de sant Cristòfol i el seu martiri, pp. 55-57. Comenta que figurava a la processó de Barcelona, i també consta en la d'Aix-en-Provence, representat per un gegant. Del misteri del sant se'n troben dades a mitjans del segle XV. Es relaciona amb el passatge tradicional de sant Canameu.

En la festa del Corpus, també a la processó, la representació de sant Joan Baptista amb flabell, ja indicada al parlar del retaule de la Pietat de Sant Cugat.

En la mateixa obra de J.Amades, pp. 904-949, festa de sant Josep, el sant patriarca. La devoció i el culte a sant Josep queda reflectida en els textos d'índole diversa recollits. Així tenim constància de la confraria de sant Josep, Mn. nº 25 de la B.U.B.; una història dedicada al sant de principis del XVI del reverend JOAN CARBONELL, La ystoria de Joseph fill de Eloy espos de la sacratissima verge Maria; traduïda de llatí en romanç de diversos doctors, e ordenada per lo reverent mossén [...], prevere, e indigne mestre en sacra theologia. València, impremta de Cristòfol Koffina, Any 1502, vegeu AGUILO, op. cit., nº 1082; Devoció efficas del Santissim Patriarcha Sant Ioseph Espos de la sempre Verge Maria, Palma de Mallorca, en la estampa de Melchior Guasp, 16pp. s.n. - hom considera que és una obra de mitjans del segle XVIII - vegeu AGUILO, op. cit., nº 1214; ANONIMA, Apologia de Sant Josep, se pregunta si en l'església de Déu hi ha algun sant que sia igual en santetat que sant Josep, lo espòs de Maria Santissima, resposta a l'opuscle que l'any 1743 publica el pare Fèlix Genover que es titulava "Verdad enteramente demostrada mayoria de la santidad de san Juan Bautista, entre todos los nacidos de mujeres", vegeu AGUILO, nº 1212-1213; ORATORIO sacro-histórico que aplaudiendo las grandezas del glorioso Esposo de Maria Santissima Padre putativo de Christo substituto del Padre Eterno y Protector universal de toda la Iglesia, el Patriarca San Joseph, Barcelona, Juan Piferrer, 1744, 6ff s.n.; hi ha una altra

edició del 1751, que com l'anterior es pot consultar a la Casa de l'Ardiaca.

32. Vegeu J.BATLLE, Goigs del XVIII. op. cit., p. 69. He posat una barra doble per indicar el canvi d'estrofa. Aquestes estrofes estan composades per versos, amb un total d'11 estrofes. Els goigs són de la col·lecció de D. August J. Ribas.

33. J.FERRANDO ROIG, op. cit., p. 56. BIBLIOTHECA SANCTORUM. Roma, 1960. *Santa Bàrbara*, pp. 760-767, numeració per columnes. Imatge de la santa de Lucas Cranach el Vell, B. con la pisside Dresde Pinacoteca (segle XVI), representa la santa amb la torre al darrera i la custòdia copó. Aquest és l'atribut manifestat en l'obra de Cadaqués.

L.RÉAU, Iconographie des saints. A-F. op. cit., pp. 169-177.

G.FERGUSON, Signos y símbolos en el arte cristiano. op. cit., p. 182.

P.CAHIER, op. cit., p. 176. *Santa Bàrbara*.

SANTIAGO DE LA VORAGINE, La Leyenda Dorada. op. cit., vol. II, pp. 896-903.

P.RIVADENEYRA, Flos Sanctorum. op. cit., vol. III. pp. 433-436.

SANTA BARBARA, Datos y noticias de la devoción en Barcelona. Barcelona, 1899. pp. 2-16. Impremta de la Casa Provincial de Caridad. És un folletó. Respecte al seu culte en l'època medieval vegeu també:

J.PLANAS i BADENAS, "El retablo de Puerto Mingalvo de Gonçal Peris y la iconografía de santa Bárbara en la Corona de Aragón". Estudios de Iconografía medieval española. U.A.B. Barcelona, 1984. Edició a càrreg de J.Yarza Luaces. pp. 379-428.

34. Vegeu J.BATLLE, Goigs del XVIII, p. 108. Aquests goigs pertanyen a la col·lecció del Dr.D.Salvador Roca.

J.AMADES, Costumari català. vol. IV. op. cit., pp. 844 i 846. La festa de santa Bàrbara és el 4 de novembre.

M.MENARD, Une Histoire des mentalités religieuses. op. cit. En la p. 321 comenta que s'ha donat un rol privilegiat a santa Bàrbara i sant Joan Baptista, representats 54 vegades cadascun a l'antiga diòcesi de le Mans, on l'autora centra els seu treball. Les pp. 324-327 les dedica a santa Bàrbara. Fig. 39, Santa Barbara a Saint-Martin-de-Counée. L.N. 1699.

Segons l'autora, se la considera en els segles XVII-XVIII com l'auxiliar del rector. Menard argumenta que el clergat post-tridentí utilitzava els poders d'intercessió atorgats a aquesta santa de caràcter popular. Patrona de molts oficis, ontinellers, canyoners, arquitectes i mestres de cases, etc., preserva de la mort subtada, i per tant de la mort sense sagraments.

J.B.KNIPPING, Iconography of the Counter Reformation. vol. I. p. 130, fig. 130. A. van den Heuvel, Martiri de santa Bàrbara; abans de 1657, oli sobre tela. Ghent, església de sant Miquel.

35. GOIGS, estampats per Anton Ferrer llibreter de Barcelona. s.d. Vegeu J.BATLLE, Goigs del XVII, op. cit., p.113.

Sobre santa Eulàlia vegeu la nota ?? de l'apartat 2.2, i també:

A.CAPMANY, "La Verge laietana Santa Eulàlia". D'Ací d'Allà, vol. XVIII, 1929. nº 104. pp. 62-63.

I recordar el missal de santa Eulàlia, peça preciosíssima de que disposa la ciutat de Barcelona:

J.PLANAS i BADENES, "El misal de Santa Eulàlia". Boletín del Museo e Instituto <<Camón Aznar>>, nº XVI. Zaragoza, 1984. pp. 33-56.

Vegeu també les notes 95 i 96 de l'apartat 3.1.

36. N.SALES, Els segles de la decadència. op. cit., cap. I. Il.lustració nº 21, on se representa una taula votiva en la que s'observa Rafael Bonaventura de Gualbes, conseller en cap de Barcelona el 1661, vestit amb gramalla als peus de santa Madrona. En la il.lustració nº 62 hi ha una altra taula votiva que representa la batalla de Montjuïc de Barcelona (1641), amb les representacions de la Mare de Déu, santa Eulàlia i santa Madrona, *patrones* de la ciutat.

O.SIGIMUNDO BARCELONES, Santa Madrona, màrtir protectora de Barcelona. Impremta de Jaume Romeu, Barcelona 1642. Vegeu també d'altres edicions a AGUILO nº 1091.

A.COMAS, Història de la literatura catalana. op. cit., p. 239, nota 12, goigs de la gloriosa, verge i màrtir santa Madrona, 1677.

37. Santa Rita (+1457) que s'observa al costat de santa Bàrbara en el retaule de Santa Maria de Cadaqués, és una santa que pertany a l'orde dels agustins, i és de nova devoció. Està representada amb l'hàbit negre, propi de

l'orde, i porta la creu de Crist en una mà. És freqüent que se li atribueixi la corona d'espines com a símbol de patir el mateix sofriment que Crist, com es despren de les diferents hagiografies:

CROISSET, Año Cristiano. op. cit., Mayo, pp. 538-546.

BIBLIOTHECA SANCTORUM, vol. XI. op. cit., pp. 211-222.

P.CAHIER, op. cit., p. 436. Es descriu la santa sense posar cap il·lustració.

E.MALE, El Barroco. op. cit., pp. 379-382.

Hi ha constància de textos de l'època que recullen la devoció a la santa, així citem:

Santa Rita de Cassia, la santa de los imposibles. Barcelona, 1901. 20pp. En la p. 11 es troba la referència a Urbà VIII, qui la va proclamar beata en el 1627. En el 1634 ja formava part del catàleg de sants.

VILLANCICOS que se cantaron en la iglesia del convento de santa Mónica, de la orden de Sant Agustín descalços, de la ciudad de Barcelona. En la festiva solemnitad, y novenario, que hace la Cofradía de la Protectora de los imposibles. Santa Rita de Cassia. Dia 22 de Mayo de 1728. Barcelona, Pablo Campins 1728. 4 ff. s.n.

ORATORIO sacro que a la protectora de los imposibles santa Rita de Cassia consagra en su anual novenario. Barcelona, P.Nadal, 1752. 3ff + 3ff s.n.

NOVENA en obsequi y alabanza de Sta Rita de Cassia religiosa de regular observança de S.Agustí: que se venera en la iglesia del Col·legi de las Escuelas Pias de Mataró: Ordenada a utilitat, y edificació de sos devots per un sacerdot de la mateixa Religió. A expensas de un especial devot de la santa. Ab licencia de Josep Tolosa, Vich 1790. 43pp. En les pp. 39-40, goigs a la gloriosa santa Rita.

J.AMADES, Costumari català. vol. III. op. cit., p. 655. Festa de santa Rita, el 22 de maig.

38. M.MENARD, op. cit., p. 315. En l'apartat dels sants guaridors, en els retaules, hi situa el sant protector, el sant educador, els sants doctors i els sants abats; aquests mostren la imatge de l'Església ensenyant, o millor dit, la doctrina de l'Església. En les pp. 327-332 tracta de sant Sebastià. Comenta que a partir del XVI és invocat per tota la cristiandat contra les pestes i remet a SANTIAGO DE LA VORAGINE, La Leyenda Dorada, op. cit., vol. I, pp. 111-116. Indica tanmateix que és el sant vencedor de la mort i suporta valerosament el seu suplici. És habitual ja en el Renaixement que se'l representi lligat a una columna, enfletxat; penso per exemple en les realitzacions d'Andrea Mategna, la de sant Sebastià de Viena i la del Louvre, a Paris.

L.RÉAU, Iconographie des saints. op. cit., P-Z. pp. 1190-

1199. Comenta que és originari de Narbona, i considerat, després de Pere i Pau, el tercer patró de Roma. En l'apartat d'iconografia indica que l'arbre o columna a la que és subjectat es compara a la columna de Crist en la flagel·lació, a l'igual que les seves cinc ferides. Réau fa referència també a les hipòtesis presentades per altres autors, Cahier, Mâle, sobre l'origen del culte a sant Sebastià com a protector de la peste.

J.FERRANDO ROIG, Iconografía de los santos. op. cit., p. 246. Comenta que va ésser oficial de la guàrdia palatina de Dioclecià. A partir del segle XV els artistes han preferit presentar-lo nu, jove i imberbe, amb les mans lligades al tronc d'un arbre que té al darrera, tot oferint el tors a les fletxes dels butxins.

J.BATLLE, Goigs del XVIII. op. cit., p. 97. Són de l'any 1704. p. 96, presenta els goigs de sant Roc. Observem que aquest és tanmateix l'advocat contra la peste. Originari de Montpel·lier, segons la llegenda, va morir el 1327 a la pressó. Va repartir les seves riqueses i va anar a Roma en pelegrinació. Allà va exercir la caritat amb els apestats, i es va contagiar del mal. Retirat en una muntanya, un gos li portava menjar fins que un àngel li va guarir la ferida. Vegeu

SANTIAGO DE LA VORAGINE, La Leyenda Dorada. op. cit., vol. II. pp. 954-955. Hi ha la referència de que junt al seu cos es trobava una cèdula amb la inscripció: "Se hace saber que toda persona amenazada de epidemia que se encomendase a Roque, se librará por su intercesión, de contraer la perniciosa enfermedad".

L.RÉAU, op. cit., pp. 1155-1161. Titula Roc de Montpel·lier, la seva festa és el 16 d'agost. Comenta la duplicitat de culte contra l'epidèmia de la peste, sant Sebastià, anterior, i sant Roc. La diferència principal resideix en que mentre sant Sebastià és un sant universal, sant Roc és un sant local, localitzat a la zona de Narbona.

J.B.KNIPPING, op. cit., vol. I. p. 140, fig. 139. Theodor Baeyermans, sant Roc amb l'àngel. Posterior a 1654. Antwerp, església de sant Andreu. En aquesta representació l'àngel porta la inscripció: "Roc patró contra la peste".

39. Les representacions de sant Sebastià són més abundants que les de sant Roc. Una de les causes pot-ser, tot ratificant les hipòtesis de Réau, que és un sant anterior i de caràcter internacional, mentre que Roc se circumscriu a un espai més limitat; patró de Montpel·lier, de l'època medieval, el seu culte s'exten a partir de la zona de Narbona. Trobem a sant Sebastià representat al cos superior del retaule de sant Bartomeu de Malanyanes, amb quatre fletxes clavades al seu cos, lligat a un arbre, en posició

vertical, un braç al darrera i l'altre damunt el front, com si volgués fer referència a la febre que es té quan s'està contagiats. S'observa també al cos superior del retaule major de Sant Pere de Torelló. En aquest conjunt es manifesta la representació de sant Pere in càtedra en un espai que vol recordar el baldaquí de sant Pere de Roma, de Bernini, característica que es manifesta també a sant Pere de Prada; i les figuracions, al costat de sant Pere, de sant Josep i sant Roc. Aquest es distingeix pel goset que hi ha al seu costat i l'angelet que, a l'altra banda, assenyala la seva cama, i pel vestit de pelegrí amb capa. Sant Sebastià està lligat de peus i mans a un arbre de tronc ramificat; duu clavades al seu cos cinc fletxes, que és el nombre més freqüent amb que se'l representa. Com a titular de l'obra es troba a Marquixanes i a la parroquial de Capellades. No tenim constància de que sant Roc sigui titular d'un retaule en l'època que treballam.

40. LLAORS de la gloriosa verge i martir santa Llúcia, advocada de la vista. s.d. ni lloc d'impressió.

Vegeu: BATLLE, goigs del XVIII, p. 111; BALDELLO, goigs del XVIII, p. 82; i AMADES, goigs, p. 177. Corresponen a Barcelona, 1678.

VIDA de la gloriosa Santa Llúcia verge i martir. Novament traduïda de llengua castellana. Tr. del prevere Jaume Oliva. Impremta Joan Dorca, Vic 1787.

NOVENARI de la gloriosa verge i màrtir Santa Llúcia, especial advocada per los ulls. Que dona llum a un devot. Imprés per Pere Canals. Tarragona, s.d.

M.CAPDEVILA, Iconografía de santa Lucia. Laboratorios del Norte de España, S.P. Masnou. Barcelona, 1950. 57pp.+ il.lustracions. És un folletó del Col.legi de Metges. En les pp. 59-60 hi ha una relació de gravats, en un total de 46 il.lustracions, des del segle XII al XVII i dos exemples del XX. En la p. 10 comenta la capella de santa Llúcia de la catedral de Barcelona, on hi havia un retaule dedicat a la santa que avui no es conserva. Segons aquest autor, el segle XVI seria el més fecund en la producció d'imatges de la santa, en presenta 18 exemples, mentre que en el XVII se conservaria el to alt de les obres artístiques a ella dedicades, en mostra set exemplars; i en el segle XVIII se li donaria un to popular.

41. Retaule d'Osseja, obra atribuïda per B.Tollon a Josep Sunyer II, i datada del 1709. cf. B.TOLLON, op. cit., p. 82, nota 48.

El retaule de santa Llúcia de la Selva del Camp s'atribueix

a Pere Arnau i Salvador Rovira, en el 1702. Obra desapareguda. cf. C.MARTINELL, Arquitectura i escultura barroques, op. cit., vol. II. pp. dedicades als escultors Pere Arnau i Salvador Rovira.

El retaule de l'església parroquial de la Creu d'Olorda, municipi del Barcelonès, és obra atribuïda per C.Martinell a Salvador Espasa, entre els anys 1697-1698. Actualment aquest retaule és desaparegut. Vegeu J.R.TRIADO, L'època del Barroc, op. cit., Salvador Espasa, p. 42, notes 101 i 108. M.TRENS, Tresor artístic. Inventari 1926, op. cit., p. 67. En aquest any, 1926, ja no consta el retaule.

El retaule de la capella de santa Llúcia i sant Sebastià de l'església parroquial de l'Arcàngel sant Miquel de Barcelona és atribuït a Joan Gra (+1681), essent construïda la seva fàbrica el 1681. Obra desapareguda, doncs segons PI I ARIMON, Barcelona antiga i moderna, op. cit., p. 495, es va construir una nova església entre el 1765-1775. Vegeu J.R.TRIADO, op. cit., p. 99, nota 106, Joan Gra.

42. Del retaule de sant Antoni de Pàdua a l'Espunyola, municipi de Correuà, al Bergadà, no es coneix l'autor ni la data de construcció. L'esquema estructural-compositiu, el tipus de columna, la decoració, i d'altres elements ornamentals, fan pensar en una obra més tardana al període estudiat. De tota manera, ens interessa subratllar que la representació en ple volum de sant Antoni Abad amb el nen Jesús als braços i hàbit de franciscà, en la fornícula central del conjunt escultòric, no difereix de les manifestacions del sant realitzades en dates anteriors, com les enunciades. A més a més, en el cos superior, l'àtic, es palesa la representació del sant guarint la cama d'un nen, miracle observat alhora en el retaule de sant Joan Baptista d'Espirà.

L.ALMERICH, Tradiciones, fiestas y costumbres populares de Barcelona. Barcelona, 1944. p. 52, *San Antonio de Padua*, 13 de junio. Comenta que es l'advocat contra les caigudes, els accidents de treball, i que els paletes l'escullen com a patró. El 13 de juny s'establí una fira a Barcelona, als voltants del convent de Sant Francesc prop de la plaça Medinaceli, perquè havia estat de l'orde dels franciscans i en record de l'edifici destruït en èpoques anteriors.

43. L.RÉAU, Iconographie des saints, A-F. op. cit., pp. 115-122. Antoni de Pàdua. Després de sant Francesc d'Assís és el sant més popular dels franciscans. Peratny als segles XII-XIII.

CATALEG L'època del Barroc. op.cit., p. 53, nº 36. Visió de

sant Antoni de Pàdua. Oli sobre coure, obra de fra Joaquim Juncosa, 1631-1707; Museu de la Catedral de Barcelona. Es tracta d'una visió divina.

De sant Antoni de Pàdua hi ha textos de pràctica litúrgica, com els Villancicos i Novenes dels inicis del segle XVIII: VILLANCICOS que se cantaron en el Real Convento de Nuestra Señora de Pedralbes, el dia 20, de Junio de 1700. En la fiesta que consagró el culte del gran traumaturgo de Padua, una piedad devota. Cantalos la Capilla de Nuestra Señora del Carmen, siendo Maestro de ella el Padre Fr. Agustín Soler. Barcelona, Rafael Figueró. 1700. 4 ff. s.n.

VILLANCICOS cantados en sus solemnes fiestas (...) en el Real Convento de San Francisco de Barcelona por la capilla del Palao, siendo su maestro el licenciado Felype Olivellas. Barcelona, Martín Gelabert, 1700. 4ff.s.n.

R. CRUZAT, Novena a sant Antoni de Pàdua. Imprés per J. Vigué. Perpinyà, 1714.

44. SANTIAGO DE LA VORAGINE, La Leyenda Dorada. op. cit., vol. I, pp. 107-110, on es recullen les temptacions de sant Antoni: "San Antonio comprendió al instante el significado de aquella visión: el gigantesco monstruo representaba al demonio en actitud de tender asechanzas de los hombres, las dos clases de almas respectivamente a las personas que se dejan sorprender y caen en las redes diabólicas y a las que no se dejan engañar por los ardides del enemigo; y los rugidos de indignación proferidos por el monstruo gigante correspondían a la rabia que experimenta Satanás cuando sus tentaciones fracasan".

L. RÉAU, Iconographie des saints. A-F. op. cit., pp. 101-115. Antoni Abad. Festa el 17 de gener. Originari de l'Alt Egipte, va nèixer el 251.

J. FERRANDO ROIG, Iconografía de los santos. op. cit., p. 46. Vesteix hàbit negre, va acompanyat d'animals domèstics, especialment un porquet. Així és com es manifesta en les diverses representacions estudiades.

45. J. NAVARRO, Vida y milagros. op. cit., pp. 21-28.

46. J. NAVARRO, Vida y milagros. op. cit., pp. 129 i 136-137. Cap. XIX-XX. En les pp. 138-139 s'exposa el miracle del porquet. En les pp. 143-146, en el temps que encara estava a Barcelona fent prodigis, se li va aparèixer el dimoni en forma de monjo, que segons li semblava al poble guaria totes les enfermetats. En les pp. 145-146 es comenta que sant

Antoni va descobrir la falsetat d'aquell monjo, que era el diable, i fent el senyal de la creu li va dir: "Conjurote por la virtud de mi Dios Jesu-Christo, que no te muevas, ni te transformes de la figura en que estas hasta que yo te lo diga: soplole entonces san Antonio en el rostro, y se le encendió (al fuego de su aliento) al instante todo el cuerpo abrasandole los cabellos, la barba, y las vestiduras empezo el demonio a dar grandes voces, y gritos, como quien pedia asistencia y socorro, y a sus voces vinieron todos los demonios que llevaba en su compañía en forma humana, los quales empezaron a dar golpes, y maltratar a San Antonio, pero él con la señal de la Cruz los resistió".

En les pp. 231-231, "Breve sumario de las Gracias e Indulgencias concedidas por los Sumos Pontifices a los Cofrades de la Orden, y Casas del glorioso Padre San Antonio Abad, confirmadas por la Santidad de Urbano VIII y reconocidas por su Reverendissimo Nuncio de España".

J.BATLLE, Goigs del XVII. op. cit., p. 15. "Los goigs del benaventurat sant Antoni Abat".

47. La representació de sant Tomàs d'Aquino com la que he descrit, amb triomf i victòria, no és nova en l'època del barroc. En trobem ja referències en l'obra de Benozzo Gozzoli, n.72 del Louvre, com indica P.CAHIER, op. cit., pp. 684 i 68. Segons aquest autor, sant Tomàs trepitja a Sant-Amour, enemic dels regulars. D'altres exemples es troben sota el títol de personificacions; així trobem la relació en el mateix sentit amb sant Romuald, bisbe irlandès, patró de Malines, que es representa aixafant sota els seus peus al seu assésí. Imatges dels segles XV i XVI, que són indicatives pel que repecta al càstig que obtenen els no ortodoxes. L'episodi de Sant-Amour el trobem recollit en una de les moltes biografies de sant Tomàs

J.BRIZ, Vida prodigiosa del ángel de las escuelas, Sol de la Iglesia y quinto doctor Luz del Mundo, y estrella refulgente de la inclyta religión de Predicadores. Santo Thomas de Aquino. Madrid, 1761. 390pp. En el capítol XIV, titulat "Singular paciència de Thomas", p. 140, comenta que on va tenir més paciència el sant va ser en el foc de la persecució que patien les ordes de predicadors i de menors per part d'un doctor de la Universitat de Paris anomenat Guillermo de Santo-Amor qui "solicitó (...) extinguir las Religiones Mendicantes", tenint èxit en vida del papa Innocenci IV, pp. 140-141, qui va expedir una Bula terrible contre aquestes ordes, p. 143, amb el que Tomàs i Ventura van quedar expulsats de la Universitat. En les pp. 149-150, comenta que el papa següent, Alexandre VI, va revocar la Bula i va desterrar a Santo-Amor y als seus seguidors, tornant Tomàs i Ventura a les seves respectives càtedres.

Aquest papa va condemnar a Guillermo de Santo-Amor, declarant-lo heretge i heretges els qui el creien, fent cremar solemnement els seus escrits, autoritzant i confirmant alhora la doctrina de l'Opuscle de l'angèlic mestre, declarant-la catòlica, sana i segura. En la p. 147 es diu que quan sant Tomàs va escriure el seu opuscle dinovè va arribar a la veritat catòlica. Com es pot observar el títol d'aquesta obra és prou explícit en els atributs i les característiques que especifiquen la personalitat del sant, les quals es posen de relleu en l'obra plàstica. Aquest símbol victoriós, la victòria sobre l'heretge, el trobem representat en un gravat que il·lustra el frontispici d'uns VILLANCICOS que se cantaràn en las fiestas que en holocaustos de affectos consagra a su Angelico Maestro Sto Thomas de Aquino. Gerona, por N.Oliva, impressor, 1744. 3 fol. Un exemple més de programa contrareformista.

48. Els atributs "maqueta de l'església" i "llibre i ploma a la mà" es remonten a l'època de Sixte V.

J.BRIZ, op. cit., p. 207, comenta que aquest papa va fer pintar a la Vaticana o Bibiotaca Pontifícia, a sant Tomàs amb l'església a la mà esquerra i en la dreta la ploma, de la que sortien molts rajos de llum dirigits vers l'església, amb una inscripció que deia: "Los escritos de Santo Thomas son aprobados por Christo Crucificado".

J.FERRANDO ROIG, Iconografía de los santos. op.cit., pp. 259-260, presenta aquests elements com una tipologia que es remonta a l'època del sant, observant que la maqueta de l'església és d'estil gòtic.

A.PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca. op. cit., p.286, recull i exposa el mateix tipus de comentari. El fet de que en aquesta obra el portin àngels, així com les dues llargues trompetes que porten els dos àngels restants, es pot vincular d'una banda al caràcter angèlic del sant i de l'altra al protagonisme que adquireixen aquests éssers en el barroc. Ho podem constatar en fonts impreses de l'època; així, es tradueix el 1641 El llibre dels àngels de l'EIXIMENIS, cf. M.AGUILO, op. cit.

P. SERRA i POSTIUS, Prodigios y finezas de los santos angeles hechas en el principado de Cataluña. Barcelona, 1726. En la proliferació de representacions, com en els monestirs de les Descalzas Reales i de l'Encarnació, M.T.RUIZ ALCON, "Los Arcángeles en los Monasterios de las Descalzas Reales y de la Encarnación". Reales Sitios, 1947. Año XI, n. 40, pp. 45-53; i en gairebé tots els retaules barrocs catalans.

Els diferents caràcters musicals que es donen als àngels indiquen la subtileza amb la que es vol donar un misatge el simbolisme que es deriva per a cadascun d'ells.

E.WINTERNITZ, Musical Instruments and their symbolism in Western Art. Yale, 1979. lám. 65-66, les "llargues trompetes" com a senyal d'anunci d'aconteixements importants; en aquestes làmines els temes són: glorificació de Maria de la col·lecció del Baró Heyl Worms, i ascensió i coronació de Maria del mestre de St.Lucy Legend.

L'obra de varis autors editada per Salvat Instrumentos, intérpretes y orquestas, Estella, 1984, parla en l'apartat d'instruments, pp.28-29, de la trompeta, de la seva reaparició com instrument de metall a partir de les creuades i de la seva espectacularitat, donada per la forta i brillant sonoritat, que la van fer idònia per a les cerimònies. Així entenem l'èmfasi de les representacions en aquest instrument a partir del XV, com indica Winternitz, i el tipus de tema de caràcter cerimonial que representa. A més, indica aquest diccionari que l'edat d'or de la trompeta va ser durant el segle XVII i primera meitat del XVIII, obtenint un lloc important en la música militar. Es pot traslladar i fer un raonament analògic sobre el concepte de música militar amb la música de l'església militant, com és el tipus d'església que s'imposa a partir de Trento.

A.PEREZ SANTAMARIA, op. cit., pp. 318-320, la música als retaules i en la p. 320, comenta l'apoteòsi que l'església vol transmetre als fidels pel camí de l'ortodoxia; manifestació semblant es troba en els retaules de Cassà de la Selva i de Palafrugell, obres del mateix Pau Costa, entre d'altres conjunts de l'àmbit català. A.BAINES, Historia de los Instrumentos Musicales. Madrid, 1988.

49. J.BRIZ, op. cit., p.357, cap. XXX: "Honos de los sagrados Concilios en aclamación de la doctrina Angelica". En el concili de Fosanova, 1274 any de la seva mort, portava l'opuscle que havia escrit per ordre d'Urbà IV sobre els errors dels grecs. El 2on concili de Vicense, 1311, va lluitar amb les armes de la doctrina del sant contra els Begardos, Beguinos i altres heretgies. Et tercer concili Constaciense va donar testimoni de l'àngèlica doctrina contra l'atac de Lutero. En el 4art concili Florentino, amb la presència de l'emperador de Constantinopla, es va efectuar la unió dels grecs i els armenis amb l'església llatina, traduint els primers la Summa Theologica al seu idioma. En el cinquè concili Lateranense, presidit per Lleó X, i el sisé, el sant concili de Trento. Per a aquesta exposició sobre els concilis, Briz es basa en l'obra del pare P.RIVADENEYRA Flos Sanctorum, 1734. 3 vol. "La vida de Santo Thomas de Aquino, Confessor y Doctor", pp. 357-367, 361-362, on presenta el testimoni dels papes i "de la Santa Silla Apostolica, que es Maestra de verdad" sobre l'obra i persona de sant Tomàs, especificant que els papes l'alababen

sobremanera, especialment Pius V en una Butlla papal de l'11 d'abril de 1567 en la que manava que se celebrés la festa de sant Tomàs amb la mateixa solemnitat que se celebraven les festes dels quatre Doctors de l'Església llatina, perquè aquest doctor ha il·luminat a tota l'església, ha destruït moltes heretgies i les que han sorgit després de la seva canonització s'han vençut, com s'ha demostrat en el concili de Trento.

E.MALE, El barroco. op. cit., pp. 409-410, quan fa referència a les ordes religioses i parla dels dominics indica la mateixa aportació que es desprén de l'obra de Rivadeneyra. La reforma trentina arriba a tots els grups socials, fins i tot a l'àrea rural. cf. J.M.PUIGVERT, "Parròquia, rector i comunitat pagesa". L'Avenc, nº 115. pp.44-51. Barcelona, 1988. En l'apartat titulat "les protestes tridentines" planteja l'església com un aparell governamental en l'esperit de l'home i exposa els mecanismes per aconseguir-ho. D'aquests mecanismes destaca el de la visita pastoral com a "eina de control de la comunitat local: el visitador fiscalitzarà l'acció i el comportament del clergat". Potenciar la figura del rector és una altra de les fites a aconseguir, que esdevingui un intermediari entre l'Església i la comunitat local, que resideixi en el lloc, que tingui un paper arbitral per damunt dels interessos de classe i que "sigui el fidel transmissor d'una ideologia i una cultura externes a la comunitat rural".

50. J.J.MARTIN GONZALEZ, "Tipología e iconografía del retablo español del renacimiento". B.S.A.A.Universidad de Valladolid, nº XXX, 1964. pp. 5-66. pp. 9-13, el programa iconográfico, p.13, los evangelistas, on proposa la disposició de dos a cada costat, com en l'exemple que ens ocupa, no presentant jerarquització entre ells i figurant amb els seus símbols respectius.

A. PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca. op. cit., p. 285, en l'esquema del retaule presenta la disposició dels mateixos i en la presentació temàtica de l'obra en fa una breu descripció.

M.SEGRET i RIU-M.A.ROIG i TORRENTO, Altar dels Colls. Sant Llorenç de Morunys, 1984. En l'apartat d'iconografia, en les pp. 192-193 es presenta les figures dels evangelistes amb el seu significat i descripció formal.

J.BRIZ, op. cit., p.225, parlant dels copiosos i erudits escrits de sant Tomàs, comenta que aquest va escriure sobre els quatre evangelis; en l'obra Cadena de Oro va exposar fonts dels Pares de l'Església i, entre altres qüestions, el mètode del evangelistes.

51. M.BASSA i ARMENGOL, Els escuts heràldics dels pobles de Catalunya. Barcelona, 1968. p. 101, Cadaqués n 174.

J. GUITERT i FONTSERE, Cadaqués. op. cit., p.33, fa referència a les inscripcions que hi ha sota l'escut de la vila, 1729 any d'acabament de l'obra, i 1788, quan es va decorar i daurar.

A.PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca. op. cit., p. 279.

52. J.J.MARTIN GONZALEZ, op. cit., p.13, cf. nota 8. SANTIAGO DE LA VORAGINE, La leyenda dorada. op. cit. En el vol. I, pp. 347-371, san Pedro apóstol, san Pablo apóstol. p. 358 indica en quines coses sant Pau és superior, igual o inferior a sant Pere; inferior en dignitat, igual en santedat i superior en quant a predicador. També comenta el seu martiri, en el mateix dia i any que sant Pere.

P.RIVADENEYRA, Flos Sanctorum. op. cit., pp. 362 i 362.

CAHIER, op. cit., pp. 50-52. Hi trobem les referències a Pere amb les claus i Pau amb l'espasa. També ho presenta així FERRANDO ROIG, op. cit., pp. 213 i 218, en els exemples de l'època medieval. Representats abastament en les portes dels retaules estudiats.

53. P.RIVADENEYRA, Flos Sanctorum. op. cit., pp. 362-362.

J.BRIZ, op. cit., pp. 196-198. En totes dues hagiografies es posa de manifest que Tomàs relata aquest episodi de la seva vida a Fray Reginaldo, qui s'encarregava d'escriure els dictats del seu mestre. Rivadeneyra comenta, p. 363, "estando acostado su compañero Fray Reginaldo le despertó para escribir en el libro de Isaias aquella exposición".

54. J.R.TRIADO, L'època del barroc. op. cit., pp. 176-177. L'autor planteja la introducció d'atlants en els retaules barrocs catalans en l'obra de Palafrugell, retaule destruït el juliol de 1936, amb evident caràcter profà; a més d'evidenciar la relació que s'estableix entre els atlants que sostenen tota la fàbrica del retaule d'Igualada i el de Cadaqués.

A.PEREZ SANTAMARIA, op. cit., p. 279, recull el comentari de Triadó respecte el significat de les figuracions dels atlants en l'obra de Cadaqués, a més de fer una descripció precisa.

J.J.MARTIN GONZALEZ, Escultura barroca en España 1600/1700. Madrid, 1983. pp. 501-510 Catalunya, p. 504. Els atlants de Sunyer a Igualada tenen influència de Puget. L'arquitectura d'Igualada i la traça de Cadaqués són de Jacint Morató.

Trobem atlants a les Planes, Cassà, Terrassa, Llambilles i Mataró, entre d'altres.

55. Atlant. Diccionari de llengua catalana. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1984.

Un text senzill i molt general que planteja les bases entre sagrat i profà i l'actitud de l'individu front aquestes interrelacions és el de M. ELIADE, Lo sagrado y lo profano. Barcelona, 1981.

M.R.PEREZ TORRIJOS, La mitología en la pintura española del siglo de oro. Madrid, 1985. En la p. 352, Atlas, representat en la pintura espanyola en diverses ocasions, totes elles aguantant l'esfera, al.ludint a la missió de subjectar la volta celeste. La relació Atlas-Hèrcules aplicada al rei Felip IV. En la p. 428, en l'apartat titulat "los dioses subordinados", recull en detall de fitxa les quatre representacions d'atlants dels segles XVII-XVIII. En la p.409, la relació Hèrcules i Atlas en els n. 78-79 amb una alegoria de caràcter polític de dates 1649-1668. La primera fa referència a l'entrada a Madrid de Maria Anna d'Austria; la segona, en l'època de Carles II on Hèrcules-Atlas estan sostenint l'esfera amb els retrats de Carles II i Mariana d'Austria.

El treball de

L.MULLER PROFUMO, El ornamento icónico y la arquitectura, 1400-1600. Madrid, 1985, no presenta cap apartat concret sobre la figura de l'atlant, la seva utilització i interpretació en el decoro de l'arquitectura, segons terminologia d'Alberti, sino que estudia en un capítol determinat *el suport animat*, aspecte que ha estat d'utilitat per ampliar el punt de mires sobre la interpretació de l'atlant com a figura sotmesa. Vegeu també

D.P.SNOEP, "Van Atlas tot last-Aspecten van de betekenis van het atlasmotief". Simialus, nº 1, 1967-1968. pp. 6-22.

56. J.BRIZ, op. cit., p. 62. A partir de 1600 l'hàbit dels dominics era la túnica blanca, capa negra sobre la toga i cingol vermell, celebrant-se la festa el 28 de gener.

J.GUDIOL i CUNILL, Nocions d'arqueologia sagrada catalana. Vic, 1931-1933. pp. 665-669. *Indumentària*, dins del capítol "Arts sumptuàries", en la p. 660, es troba la descripció del cingol, i comenta que en el segle XVI és quan es fixa la seva forma.

57. A.COMAS, Història de la literatura catalana. Barcelona,

1964. vol. IV. pp. 437-438, altres confreries nota 41.

58. J.BRIZ, op. cit., p. 118. *Caridad*.

59. J.PLA, Cadaqués. op. cit., pp. 83-85. "Cadaqués a l'època moderna"; p. 97 els versos de Frederic Rahola.

J.GUITERT I FONTSERE, Cadaqués. op.cit., p. 35 recull la mateixa poesia de F.Rahola, "L'església del meu poble".

60. A.GRIERA, Liturgia popular. Sant Cugat del Vallès, 1967. En les pp. 91-92, "Mare de Déu de l'Esperança", festa el 18 de desembre, segons AMADES, Costumari català, vol. V, pp. 891-894. Els autors coincideixen en el comentari d'aquesta festa, és la diada de l'espectació del naixement de l'infant diví; es diu també Mare de Déu de la "O" per les antífoes que es cantaven els vespres, que començaven dient "Oh Virgo Virginum".

J.M.TRENS, María, iconografía de la Virgen en el Arte Español. Madrid, 1946. pp. 76-89, "Virgen de la Esperanza (de la O)".

A.PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca. op. cit., p. 329 comenta que la cara del ventre de Maria és la de Jesús, i es basa en un exemple donat per Trens, p.77, del segle XVI, de la cantoral de la catedral de Sevilla, on es presenta Maria entronitzada i en el seu ventre, un disc solar radiant amb faccions humanes, i en el seu centre la embrionària figura del nen Jesús, on encara recorda l'origen apocalíptic. En el cas de Cadaqués, la cara del sol no sembla ésser la de Jesús, i el caràcter apocalíptic queda, al meu entendre, en una referènciamés llunyana.

61. Fray FRANCISCO DE MALLORCA (Capuchino), El Sol de la Iglesia, Santo Tomás de Aquino cuyas luces brillan en las cuatro partes del mundo. Barcelona, Rafael Figueró, 1697. 20 pp.

J.BRIZ, op. cit., p. 118. *Esperanza*.

Diccionari de la llengua catalana. "àncora -art en la iconografia paleocristiana, símbol de l'esperança". Dictionnaire de la Bible, op. cit., "ancre".

Enciclopedia de la Biblia, vol I. Barcelona, 1963. "Ancora", símbol de victòria, d'esperança; aquesta obra fa un recull de les vegades que se n'ha fet menció, cap en l'A.T. i en els fets dels apòstols i en l'epístola de sant Pau als

hebreus, en el N.T.

J.HALL, op. cit., parla de l'àncora com un atribut de l'esperança personificada.

J.L.MORALES MARIN, Diccionario de iconología. op. cit., fa una referència més terrenal; ancora "símbolo de esperanza como recurso supremo del navegante entre los huracanes y tempestades de la vida terrena", que es pot vincular perfectament amb el treball principal de la vila marinera de Cadaqués.

J.CHEVALIER, op. cit., "àncora": exposa les mateixes referències que el Dictionnaire de la Bible, i que l'Enciclopedia de la Biblia, a més de descriure l'objecte: "masa pesada cuyo peso sostiene el navío".

62. J.GUDIOL i CUNILL, Nocions d'arqueologia. op. cit., p. 687, 'candelers i canelobres' explica l'evolució d'aquest mobiliari en el XVII, en que degut a l'abundància de cera per il·luminar les esglésies varen ésser obrats en rics metalls i més generalment en fusta molt ornamentada; acabaven rematats en un brocal per a ficar-hi ciris.

A.GRIERA, Litúrgia popular. op. cit. "Candeler, la candelera, candeles beneïdes", pp.29-31. El 22 de febrer és la festa de la Candelera, és a dir la purificació de la Mare de Déu. Les candeles s'encenien els dies de festa per guardar-se dels llamps i de la pedra.

J.L.MORALES MARIN, op. cit., "candelabro, simboliza la luz espiritual y de salvación".

63. J.B.KNIPPING, Iconography of the Counter Reformation. op. cit., vol I, cap. VII, "Les noves devocions", pp. 109-179. En les pp. 121-129 parla dels àngels i els arcàngels. L'obra de Jerome Wierix, The seven archangels, c.1610 cooper engraving, és el mateix exemple utilitzat par E.MALE, op. cit., p.265, làm. 12, per parlar dels àngels guardians i els seus atributs. En les pp. 263-264 presenta la figura de l'àngel guardià com un exemple de noves devocions, en el que recull les obres de Bossuet, "sermon sur les saints anges gardiens"; de Maria de Agreda, "La ciudad cristiana", on es comenta que els àngels participen de totes les escenes de la vida de Jesucrist i Maria; i les visions de santa Magdalena de Pazzi i sant Francesc de Sales, jesuïta, en la seva obra "Introducción a la vida devota", els àngels assisteixen al sacrifici de la misa. Afegir els exemples dels retaules dels arcàngels d'Espirà de Conflent, i recordar el retaule de sant Miquel arcàngel de la seu de Girona, on a l'àtic hi ha la representació de Tobies i làngel. Imatges de sant Miquel vençant el dimoni

les trobem tanmateix al retaule de sant Esteve d'En Bas, al de sant Cristòfol de llambilles i al de santa Teresa de Vic.

64. P.SERRA i POSTIUS, Prodigios y finezas de los santos. op. cit. En les pp. 263-267 es presenta la lletania 'Sancti Angeli Custodis', en les pp. 267-269, un cant d'afectuos clamor a l'àngel de la guarda.

F.DURAN CAÑAMERAS, "Tradiciones sobre la devoción a los ángeles". Analecta Sacra Tarraconensia, 1955. vol XXVIII, pp. 255-264, presenta una versió crítica de l'obra de Serra i Postius, realitzant un estudi pormenoritzat sobre els exemplars que hi ha de l'obra, quines parts falten segons l'exemplar, on es troben, i un examen del text.

M.D.DIAZ VAQUERO, "Tipologias iconográficas de las jerarquías angélicas en la escultura barroca: el ejemplo cordobés". Cuadernos de Arte e Iconografía, vol. II, nº 3. Madrid, 1989. pp. 265-273. Lám. LXV-LXVI.

Sobre les virtuts tenim els estudis següents:

J.B.KNIPPING, Iconography of the Counter Reformation. op. cit., vol. I. pp. 22-23. Fig. 12, Marteen de Vos, the three theological virtues, c. 1595, plafó. pp. 24-28, the four cardinal virtues.

M.A.GONZALEZ GARCIA, "Las virtudes de la predela del retablo mayor de la catedral de Astorga: Programa de afirmación contrareformista". Cuadernos de Arte e Iconografía, tomo II, nº 3. Madrid, 1989, pp. 332-340. Lám. LXXXVIII.

C.RIPA, Iconología. 2 vols. Madrid, 1987. vol. I., pp. 161-162, Caridad; pp. 353-356, Esperanza; pp. 401-406, Fe; pp. 437-440, Fortaleza; vol. II, pp. 9-10, Justicia; pp. 233-237, Prudencia; pp. 353-355, Templanza.

Vegeu també el text de J.DULAC, Marial de España, op. cit., on, en el pròleg, fa una analogia entre les virtuts i les principals característiques de maria. Hem indicat oportunament les teologals, comentem ara les cardinals.

La *Prudència*, la quarta de les set virtuts, és representada per Virgo Prudentissima, que segons san Bonaventura "Que ser prudentes es discernir a donde puede ser el tropiezo". És la invocació a la festa del Carme. La *Justícia* és la cinquena, i san Bonaventura la interpreta, segons Dulac, com Maria interpretatur Domina. La *Fortalesa* és la virtut del sant Rosari; la seva devoció consisteix en la salutació de l'àngel Gabriel. I la *Templança*, la darrera, és la setena i coincideix amb la setena festa de Maria del seu patrimoni. Dulac recorre a sant Bernat per explicar aquesta virtut: "Nihil nos Deus habere volunt, quod per Maria manus non trasiret. Nada quiere Dios que tengamos, sino es, que pase por manos de Maria, en cuyo amparo y Patrocinio tenemos temperados todos nuestros deseos".

65. J.B.KNIPPING, Iconography of the Counter Reformation. op. cit., vol. I, p. 16, plate 3. Baece à Bolswert, Pelican 1639, cooper engraving: illustration in 'Amsterdam's Eer ende Opcomen'. L'autor planteja que en l'època medieval s'havia utilitzat com a símbol de la passió de Crist i de reviure de la mort els joves fills. En l'obra de Ripa i Sunius, l'emblema adquireix un caràcter moralitzador de la imatge sobre la lliberació i la compasió. Amb el temps va ser absorbit per la doctrina de l'eucaristia. En el vol. II, p.299, comenta que la devoció a l'eucaristia ve de fora, d'Espanya, i sobretot de la cort de l'Arxiduc.

66. E.MALE, El Barroco, op. cit., p. 94 nota 253.

J.B.KNIPPING, op. cit., vol I, p. 160. Parla dels dominics i especialment de la figura de sant Tomàs, de la que hi ha, al sud dels Països Baixos, molta literatura d'elogis i freqüents representacions plàstiques; plate 161,162. Segons aquest autor, la tipologia més freqüent de representació en el primer renaixement és la del triomf sobre els heterodoxes adversaris per les seves virtuds i miracles. Mostres d'aquest plantejament les ofereixen:

E.HALL-H.UHA, "Aureola super Auream: Crwons and Related Symbols of Special Distinction for Saints in late Gothic and Renaissance Iconography". The Art Bulletin, december 1985. vol. LXVII, nº 4. pp. 567-603. En les pp. 591-592, exemples plàstics de sant Tomàs on es resalten la glorificació, el triomf i l'apoteosi. Fig. 25, Andrea de Firenze, the Glorification of Saint Thomas Aquinus, Florence, Santa Maria la Novella. Fig. 26, Benozzo Gozzoli, the Glorification of Saint Thomas Aquinus, Paris, Musée du Louvre, és la mateixa referència que utilitza CAHIER, op. cit., p. 68. Fig. 27, Filippino Lippi, the Glorification of Saint Thomas Aquinus, Rome, St.Maria sopra Minerva. Fig. 28, Filippino Lippi, Study for the Glorification of Saint Thomas Aquinus, London, British Museum.

J.B.KNIPPING, ibid, atribueix al segle XVII la introducció dels elements 'cadena d'or', 'disc solar amb cara, el colom, els llibres i la ploma'. I és en aquest període que se'l connecta amb l'eucaristia doncs, segons l'autor, es vol recordar que en el seu temps va ésser l'autor del litúrgic ofici de Corpus Christi.

CAPITOL 4 : EL RETAULE, CARACTER DEVOCIONAL I PROJECCIO SOCIAL

4.1 Realització i temàtica del retaule

Per completar l'estudi iconogràfic del retaule ens queda plantejar la vinculació que s'estableix entre la composició estructural i els temes que el conformen. Els retaules que he presentat en el període 1675-1725 corresponen, seguint l'esquema de Cèsar Martinell, a la tercera i quarta fases d'evolució compositiva. Entenent per retaules de tercera fase els que traslladen la fornícula principal cap al cos superior, per donar-li major importància, amb el que queda trencat l'entaulament. Dos exemples significatius són el del Roser de Mataró i el d'Olot, (1).

En aquesta tercera fase i la següent, Martinell es troba amb un grup de retaules que, degut a l'avançada cronologia que presenten, no encaixen en el grup o fase que els correspondria, tot anomenant-los de composició tradicional. Exemples d'aquests són el retaule Major de la Gleba, el de sant Pere de Prada, el Major de Cotlliure, i el del sant Esperit i sant Pere de Terrassa, (2).

La quarta fase és la que mostra d'una manera més clara l'evolució del retaule vers una tendència unitària, on es palesa una modalitat en la que predomina la fornícula central envoltada de motius secundaris, distribuïts el·lípticament, amb el que els cossos extrems s'adapten a l'absis, com en els exemples del retaule de la Concepció de Tarragona, el de santa Maria d'Arenys, el de sant Marít de Palafrugell i el Major de Cadaqués, (3). Arribant a la

cinquena fase, on la composició unitària es forma a partir de la fornícula central única, presentant com un precedent clar el retaule de santa Teresa de Vic, (4).

El que succeeix amb aquest esquema de tipus evolutiu, que comporta una successió cronològica, és que, d'una banda, hi ha molts exemples que no encaixen en cap grup, i de l'altra, que es presenta tota l'escultura del XVII com a precursora de la divuitesca, per arribar a les figures culminants dels Bonifàs, (5). Fet que indueix a qüestionar aquesta teoria de tipus formalista; perquè en l'elaboració i execució del retaule intervenen d'altres factors importants, com el comitent, l'advocació i l'espai pel que està concebut i destinat. Considero doncs, que la realització i temàtica del retaule són dos elements d'un mateix conjunt que s'hna d'analitzar plegats. És a dir, que l'estructura formal compositiva no es pot disgregar de la temàtica i el significat que aquesta comporta en el conjunt de l'obra per concebre-la així de manera globalitzadora. No obstant, cal considerar l'aportació de Martineñl com bàsica, fonamental i indispensable, per l'estudi d'aquest període.

Sóc conscient però que per realitzar un treball de caràcter globalitzador cal primer comptar amb força material de tipus puntual sobre els diferents aspectes que intervenen en la realització del retaule. En aquests sentit és mereixedora d'esment l'aportació última sobre les traces de retaules que ha dut a terme Bonaventura Bassegoda, tot plantejant l'interès del treball en una doble vessant: primerament, considerant la traça com a pas intermedi entre el document contractual i l'obra realitzada, tenint present la destrucció d'obres o de documents; i en segons terme, estudiant les traces per si mateixes, com instrument per observar l'evolució formal i tipològica del retaule com estructura, i també perquè constitueixen un apropament a la

cultura gràfica dels artesans-artistes de Catalunya, (6). El mateix autor, amb la col.laboració de Marià Martinell i Taxoneda, ha realitzat un estudi sobre la bibliografia de Cèsar Martinell que pretén posar de relleu, mitjançant la utilització del criteri cronològic, l'evolució dels interessos intel.lectuals de Martinell, tot considerant-lo el primer mestre de l'art barroc català, (7), consideració que comparteixo plenament.

Dintre de les actes de les jornades del *Barroc català* celebrades a Girona el mes de desembre de 1987, hi ha, a més dels treballs anteriorment esmentats, una petita reflexió sobre la relació existent entre el barroc rossellonès i el català. Aquesta comunicació presentada per Eugène Cortade (8), posa de manifest, entre d'altres aspectes, l'interès per part de Cèsar Martinell d'estudiar els retaules barrocs en un moment on hom treballava majoritàriament l'art romànic, i la creixent dedicació per part de nous investigadors a l'estudi d'aquesta època barroca, considerada encara a voltes com *decadent*.^(8 bis) Remarca sobretot l'interès recent per part dels estudiosos, d'anar més enllà, és a dir, d'endinsar-se en la història de les mentalitats. Segons constata, a França hi ha dues diòcesis que han estat objecte d'un estudi d'aquestes característiques, la de Bretanya i la de Le Mans, (9). A partir d'aquest treballs Cortade es formula noves qüestions sobre l'obra produïda en el Rosselló; preguntes que no estan lluny de les formulades en el present estudi, com per exemple, com es podien sufragar les despeses que originava el retaule, si suposaven unes quantitats desorbitades, tenint en compte el nombre d'habitants de la població i el seu medi de subsistència; o també, qui intervenia en la decissió de construir un retaule, en la tria de l'escultor, i en el pla o traça a seguir. Preguntes de difícil resposta que inviten a entrar

en el terreny de la iconologia, o tal vegada el de la teologia. Cortade fa especial esment de Josep Sunyer, de qui diu: "el gran Josep Sunyer, fill de Manresa que treballà més de trenta anys en els Comtats, a més d'ésser un talentós arquitecte i tallista, demostra un ciència teològica superior a la de tots els seus col·legues del moment. Així, en els altar majors de Prada, Cotlliure i Font-romeu ens presenta una profunda visió de l'Església catòlica, a la vegada tradicional i dinàmica", (10).

Preguntes, dubtes, qüestions, que es planteja Eugène Cortade per arribar a un major coneixement de l'obra i el seu significat, i que denoten una voluntat de *superar* els treballs ja fets sobre els retaules barrocs, de tipus formalista i documentalista. És aquesta una de les direccions per on han d'anar els estudis de l'època del barroc; el retaule, com a moble devocional i litúrgic, afavoreix aquesta línia d'investigació.

Amb coincidència cronològica amb les jornades del barroc de Girona de 1987, s'inicia a la Universitat de Múrcia un treball de camp de tot l'estat espanyol basat en l'anàlisi tipològica del retaule. Acceptant la multiplicitat de variants tipològiques que ofereix "El retablo español", s'ha posat de manifest la necessitat de plantejar-se de vell nou la tipologia del retaule, com s'ha d'entendre, i en funció de què. El resultat d'aquest treball ha estat fructuós, tant en l'exposició del retaule de la majoria de les zones geogràfiques de l'àmbit estatal espanyol, com en el tractament específic, que requeria estar realitzat per especialistes de cada lloc, (11). En l'apartat introductori s'estableixen els motius i criteris pels que s'ha dut a terme una recerca d'aquestes característiques. S'exposa el fet de que el retaule permet moltes lectures, i aquestes posen de relleu la necessitat d'abordar un estudi de

conjunt. Alhora, s'assenyalen els elements bàsics que configuren el punt de partida per concebre aquesta *màquina* amb un caràcter globalitzador. En primer lloc es parteix del principi de que la seva aparició no és fortuita, sinó que sorgeix de la necessitat de subratllar la sacralitat d'un espai mitjançant les imatges; per tant, en aquest sentit s'enten el retaule com un exponent fidel de la mentalitat religiosa. En un segon ordre d'idees, es qüestiona la vinculació o independència del retaule respecte el marc arquitectònic que l'envolta, tot remarcant però que l'element definidor del retaule és *la imatge*. Imatge que en definitiva determinarà la pròpia evolució interna del retaule. Consideració que, segons Cristóbal Belda Navarro, porta a establir la relació necessària entre la forma i el significat que el retaule ofereix. I és per això que sorgeix la necessitat, segons l'autor, de conèixer globalment la tipologia del retaule, com un pas previ indispensable per arribar a *conquerir* una altra parcel·la del retaule com a reflex cultural del pensament d'una època, (12).

Per la seva banda, J.J.Martín González presenta un estudi molt complet sobre les bases o fets fonamentals en els que es pot sustentar l'evolució tipològica del retaule; entenent per tipologia l'ordenació del conjunt. És en aquesta ordenació on s'observen uns elements - sagrari, expositori, imatges i peces arquitectòniques - que ofereixen unes coincidències a nivell de tota la península; malgrat les variables de cada zona geogràfica, el seu estudi tipològic permet mostrar les constants de tot l'àmbit nacional. Així doncs, el nucli eucarístic constitueix, segons Martín González, la primera raó del retaule, essent les imatges la segona. Recordem que en els nostres exemples el manifestador adquireix forma cilíndrica, i sovint porta una pintura de l'Anunciació, com hem observat en l'exemple

d'Arenys de Mar i en el retaule de santa Teresa de Vic. L'autor ofereix en tres grans apartats la multiplicitat de tipologies que abasta el retaule de l'època del barroc: a) tipologia estructural; b) tipologia del contingut; i c) baldaquins. Ofereix un ampli repertori, amb esquemes molt il·lustratius, i considera, a l'acabament de l'article, que malgrat aquest ampli repertori encara falta conèixer moltes variants regionals, tot afirmant que Espanya és barroca sobre tot pels seus retaules, (12°).

L'aportació catalana en aquest recull d'estudis que ofereix la revista *Imafronte* correspon a Aurora Pèrez Santamaria, qui ha seleccionat les obres de Josep Sunyer i Pau Costa, aquest format, segons l'autora, en el taller manresà de Pau Suneyr, mestre escultor i pare de Josep Sunyer, (13). Les obres que analitza tipològicament són: el retaule major de sant Pere de Prada; el major de Cotlliure, dedicat a l'Assumpta; el de sant Cristòfol de Les Planes; els majors de Torelló i Cassà de la Selva, sota l'advocació de sant Feliu i sant Martí, respectivament; i els majors d'Arenys, de Palafrugell i de Cadaqués. En l'apartat de conclusions subratlla unes particularitats comunes a la majoria dels retaules, i en quant a la iconografia, indica que no es pot parlar "d'una iconografia comú en sentit ampli", però que si es poden establir algunes categories comunes, que corresponen al lloc d'ubicació de les imatges. Així per exemple, és usual la presència d'àngels en l'entaulament, principalment àngels músics; sant Pere i sant Pau estan gairebé sempre en les portes del retaule, a l'alçada del sòcol. La preeminència de figures de Maria queda ben palesa en aquests exemples, especialment l'advocació a la Immaculada i a l'Assumpta. La presència de Déu pare, al centre de l'àtic, és freqüent, i substitueix al Crist crucificat que venia del gòtic i que encara es pot

trobar en els primers retaules barrocs. En aquest cos superior, l'àtic, també són freqüents les representacions de les al·legories de les virtuts. Crec que aquestes constants que observa Aurora Pèrez en les obres que presenta, es poden estendre a molts d'altres retaules de Catalunya del període que treballa, 1675-1725, com he indicat en el capítol anterior.

A.Pèrez indica que entre els retaules exposats es poden establir clarament dos grups: un, el dels retaules dedicats als sants, i l'altre, els dedicats a la Verge; establint la diferenciació de que en aquest segon grup les obres són de caràcter més programàtic que en l'anterior, en relació directa no amb la tradició local que ofereixen els sants sinó amb les directrius de la Contrareforma, (14). No puc compartir aquesta afirmació, doncs si bé és cert que els retaules de caràcter hagiogràfic tenen una vinculació molt estreta amb la tradició local, no ho és menys que la ideologia contrareformista afavoreix aquestes obres. Ja en les últimes sessions de Trento es va parlar del culte a les imatges dels sants i a la devoció a les seves relíquies, com ho exposa Alfonso Rodríguez G. de Ceballos en la seva aportació a aquest conjunt de treballs, en la que estudia el retaule barroc a Salamanca, (15). També cal tenir presents els temes que es despleguen en aquests retaules dedicats a un sant titular, i les imatges que complementen el cicle hagiogràfic; observant aquest fet es mostra amb evidència que: 1) les escenes de la vida del sant fan referència als miracles que va obrar i al seu martiri, com presenta també Aurora Pèrez en els exemples de sant Pere de Prada i sant Martí de Palafrugell. Aquesta tria d'episodis miraculosos i martiriològica conforma la part més rellevant de les vides dels sants que s'escriuen en aquest període, influenciades per les obres dels segles anteriors (16), afegint ara més

anècdotes i detalls complementaris; aspecte que s'esten a altres camps de la literatura, com són els goigs, les novenes, els oratoris-sacres, i fins i tot els villancicos dedicats a un sant, (17). 2) que en els mateixos exemples de Prada, Torelló, Cassà i Palafrugell, on el sant d'advocació principal és Pere, Feliu i Martí respectivament, s'hi representa tanmateix, en la fornícula del segons cos, just al damunt del sant titular, o fins i tot a l'àtic, la figura de la Immaculada. Recordem ara que l'advocació a la Immaculada, que s'ha presentat ja en el capítol anterior en un apartat dedicat exclusivament a aquesta manifestació de Maria, es converteix en el centre d'atenció dels teòlegs contrareformistes; obté una primacia extraordinària en els sermonaris; és l'advocació principal de certes ordes religioses, com la dels jesuïtes i franciscans; i fins i tot, es converteix en patrona protectora de la ciutat de Barcelona front un conflicte bèlic.

Si bé el sant titular i els temes amb ell relacionats és l'advocació per la que es contracta i realitza l'obra, els episodis de la "vida del sant", que compositivament estan situats en el primer i segon cos del retaule i per tant són propers a l'espectador, estan *condicionats* a la presència sublim de la Immaculada, situada al damunt del sant titular; més allunyada de l'espectador i recordant que la seva presència pertany a una altra categoria, molt més elevada que la del sant en qüestió; tanmateix perquè el sant és un dels seus devots principals, que promou mitjançant el seu exemple el culte a ella dedicat, i al seu fill Jesucrist.

Arribem així a la conclusió de que els conjunts retaulístics dedicats a un sant titular ofereixen, des del punt de vista d'interpretació ideològica, una relació amb la tradició local (18), però també amb la Contrareforma; constituint les directrius contrareformistes el motiu

principal de la distribució de les figures i temes de tot el desplegament hagiogràfic del retaule. És a dir, que s'ha d'entendre la vinculació i expressió plàstica de la tradició local com un subconjunt dintre del gran conjunt teòric i dogmàtic que s'emfasitza en la Contrareforma. Hipòtesis que no només serveix pels exemples citats, on es troba la presència de la Imaculada, doncs també en altres casos les figures que envolten el sant titular són personificacions de sants en les que el seu culte es promou novament a partir de Trento, sense que això signifiqui que no tinguessin advocació en èpoques anteriors. Com exemples més significatius podem citar sant Josep i sant Joan Baptista.

4.2 Significat de les imatges

Una vegada establert que la realització i temàtica del retaule són elements del mateix conjunt, que no es poden disgregar, es pot fer un altre pas endavant en la lectura i comprensió del mateix; el d'explicar la significació de les imatges en relació al conjunt esculpit, agrupant-les en funció de l'advocació principal del retaule i per la seva contextualització espai-temporal, per poder així interpretar *correctament* la reconstrucció del programa reflectit en l'obra, a més a més de la identificació de cadascuna de les imatges, (19).

Per poder oferir una anàlisi de conjunt del retaule he agrupat, en primer lloc, les obres en tres apartats: el primer dedicat als temes marians; el segon a la vida de Crist; i el tercer a la hagiografia. Dintre de cada apartat he establert subgrups per diferenciar la seva rellevància temàtica. Així, de Maria s'ha presentat l'advocació a la Immaculada Concepció; els temes referents a la seva vida, representats bàsicament en els retaules majors que se li dediquen; i el rol que adquireix com a intercessora i protectora dels fidels a través de les advocacions a la Verge del Roser, dels Dolors i del Carme. Respecte les representacions de la vida de Crist s'han remarcat els episodis de passió i els temes eucarístics; els primers esculpits bàsicament en les obres dedicades a la Verge del Roser i en els conjunts de la Puríssima Sang, que recullen l'escenificació de Crist crucificat. Les manifestacions eucarístiques es palesen aïlladament en diferents obres dedicades a un altre tema principal, llevat del retaule del Santíssim Sagrament de Cotlliure.

En quant al repertori hagiogràfic, tan extens o més que

el marià, he fet una selecció de temes que em permeti recolzar les hipòtesis anunciades en capítols anteriors. Així doncs, les agrupacions que he establert a partir dels presupòsits anunciats en el principi de l'apartat són: a) *sants de tradició i titulars*, en els que he explicat àmpliament el conjunt escultòric del retaule de sant Narcís de Girona i el de sant Andreu apòstol de Sant Andreu de la Barca; b) *sants protectors*, en els que, a partir de la descripció dels retaules dedicats a sant Cristòfol a Llambilles i Les Planes, he relacionat aquest sant amb sant Josep. També he inclòs en aquest grup les figuracions de santa Bàrbara. c) *protectors d'enfermetats*, on he tractat bàsicament dels sants Sebastià i Roc, en les obres en que es troben esculpits conjuntament o separadament, i he inclòs les manifestacions de santa Llúcia, sovint vinculades amb les d'Agata. Les santes Eulàlia i Madrona configuren el quart grup, el d), *devoció i política*. El grup e) *medi rural*, inclou la representació, freqüentment conjunta, de sant Antoni Abad i sant Antoni de Pàdua. I finalment, en el grup f) *caràcter triomfant*, he presentat la relalització exempta de sant Tomàs d'Aquino a l'àtic del retaule de Cadaqués, i la relació que s'estableix entre aquesta figura i la resta de les manifestacions complementàries a la temàtica mariana del retaule major de la vila.

Sóc conscient que amb aquesta selecció he deixat de banda sants significatius, tant pel que respecte a la devoció que se'ls professava com per la nombrosa representació de retaules i imatges que se'ls dedica. Em refereixo, sobretot, a sant Isidre, molt representat en l'àmbit rural per ésser protector del pagesos. En relació amb aquest, no he establert la relació Isidre-Galderic; en el Rosselló hi ha força retaules dedicats a sant Galderic, com el de la catedral de Perpinyà, que prové de l'abadia de

Sant Martí del Canigó, o els retaules de Prada i de Baixàs, (20); a més de les representacions del sant i les escenes de caràcter miraculós que es palesen en obres dedicades a un altre sant titular, com per exemple en el retaule de sant Joan Baptista d'Espirà, on es representa la imatge de ple volum de sant Galderic en una fornícula del primer cos, i en la predel·la, el tema miraculós de que mentre els bous estaven llaurant i ell pregava, se li va aparèixer la Verge Maria; tema que s'observa també en l'obra de Prada. Al Principat hem presentat il·lustracions dels exemples de sant Isidre a la parroquial de Santa Agnès de Malanyanes, figurat conjuntament amb sant Abdò i sant Senen, trobant-se a la predel·la temes relacionats amb aquests dos sants patrons del hortelans; i els plafons que es troben a la parroquial de Valls, que reflecteixen el tema del miracle del pou, i el del miracle de fer brollar aigua de la terra per apaivagar la sed del seu amo Juan Vargas. Exemples tots ells que no es troben recollits en el treball que vaig realitzar sobre l'advocació a sant Isidre llaurador, (21). El que puc remarcar i emfasitzar és que amb aquests nous exemples exposats es produeix l'empelt, ja indicat en el treball anterior, Galderic-Isidre, on les escenes atribuïdes a la vida de sant Isidre, segons els seus biògrafs, ara en el XVII-XVIII es manifesten en les obres dedicades a Galderic. Aquest empelt no es produeix només a nivell representatiu dels temes, o fins i tot en l'habitualment que caracteritza Isidre que porta ara Galderic, sinó que també s'observa en la vida de sant Galderic escrita per Poc Reginald, en els goigs i d'altres manifestacions literàries, (22).

Tampoc he fet un esment especial de les representacions de sant Francesc Xavier i el que signifiquen en el període contrareformista. He citat però les referències

bibliogràfiques de que dispo, que en un estudi posterior penso elaborar per establir la significació d'aquest sant en el context cultural de la imatgeria catalana. Les il.lustracions dels plafons de Valls mostren amb tot detall l'episodi de la seva mort a la cova, representació que juntament amb les que es troben als retaules de sant Pacià de Barcelona i el de la Immaculada de Girona - a més de les corresponents als retaules avui desapareguts, on era el sant d'advocació principal com el de Lloret de Mar i el de Santa Maria de Montblans, (23) - permeten establir la consideració de que la seva incidència és notòria, que l'orde dels jesuïtes promou el seu culte com a sant que pertany a l'orde i com a sant missioner de les Indies, per remarcar aquesta voluntat d'arribar a conquerir confessionalment als pobles pagans.

El que he procurat en un segon aspecte és exposar una descripció breu iconogràfica de les obres corresponents a cada apartat, relacionant-les entre si, tot observant la resta de la temàtica que ofereix el conjunt per poder realitzar una interpretació del contingut amb caràcter globalitzador.

Es dóna el cas que certes obres del Roser s'han treballat en l'apartat de Maria, com a devoció del Rosari, pel seu rol protector, la manera en que sorgeix la literatura al voltant d'aquesta advocació, etcètera, i s'han citat també en l'aparata de la vida de Crist, perquè com s'ha indicat, és en la predel.la d'aquests retaules on se representen els episodis de passió de la vida de Crist, que corresponen als misteris de dolor del Rosari.

La Verge com intercessora, s'ha treballat en la devoció al Carme, perquè intervé i protegeix a les ànimes del purgatori; rol que no adquireix de forma exclusiva, doncs en

aquesta intercessió intervé també el Crist crucificat, com podem observar en el retaule de la Puríssima Sang de Girona.

La Verge dels Dolors es manifesta en dues variants tipològiques: en les retaules dels Dolors propiament dits, on el tema central, que ocupa un gran espai del conjunt de l'obra, és la pietat, com s'observa als Dolors de Sitges, Girona i Sant Cugat; i com a *mater dolorosa* intervé en les obres sota l'advocació de la Puríssima Sang que es troben a la zona del Rosselló, Vinçà, Cotlliure i Marquixanes, mentre que al Principat no se'n conserva cap exemple. La temàtica de dolor s'expressa escultòricament en els misteris de dolor, però també en les obres dedicades a la *Puríssima Sang*, que són la manifestació plàstica del Crist crucificat, a les que podem afegir els retaules esculpits sota l'advocació del *Cos de Crist*, que com s'ha pogut demostrar en la relació d'obres exposada en el primer capítol, van representar un alt percentatge de l'obra contractada.

Presentada i interpretada l'obra en les seves diferents advocacions, que recolzen les hipòtesis enunciades en els primers capítols, queda per analitzar el conjunt teòric que ofereix l'obra en el marc espacial que ocupa. Aquest pas constituirà el tercer nivell a assolir en el present treball, pel que he presentat les obres a partir de l'advocació principal, una vegada establert que aquesta devoció va estretament lligada a la confrària i les noves devocions, promugades i impulsades a partir del concili de Trento tant per l'estament eclesiàstic com pel laic. S'ha de contextualitzar l'obra en el seu espai-temps i lloc d'ubicació, amb el que es podrà arribar a conclusions precises i concretes en un primer ordre, i es podrà passar seguidament a un nivell més general. Així, s'ha practicat en els exemples de la seu de Girona, on ens plantejem si les obres estudiades corresponen a una cultura o a més d'una, i

si aquesta és d'èlit o popular. Dubte que presenta Michel Vovelle en la seva obra "Ideologías y mentalidades", i que nosaltres hem cregut interessant de contrastar en el cap de l'art i la seva història.

Una altra qüestió que ha sorgit al llarg del treball és la de la utilització del terme *popular* en massa aspectes que afecten a la societat i l'art. Els historiadors de la llengua i la literatura consideren *popular* quasi tota la literatura devota que s'escriu en els segles XVII i XVIII; els historiadors que estudien les manifestacions litúrgiques, també consideren *populares* les confraries, les processons, les festes i els textos de pietat. Alguns historiadors que fan història social, o fins i tot història de la cultura, consideren que en aquest període barroc la *cultura barroca* és de masses i que l'expressió religiosa de l'època és popular, (24). Jo em pregunto, què s'ha d'entendre per popular? Que les manifestacions artístiques arribin a tothom, que la literatura devocional tingui com a primera fita la funcionalitat, i per tant arribi a cuatllar en tots els estaments socials, fins i tot en la gent rústica i ignorant, i la proliferació i extensió de les confraries, no comporten necessàriament la seva *popularitat*, com s'ha pogut raonar al llarg del treball. Crec que és molt imprecís utilitzar aquesta terminologia i col·locar en el mateix sac la pluralitat, la varietat i riquesa cultural que ofereix aquest període, que hom qualifica de barroc.

En primer lloc, és més adient utilitzar el terme *època del barroc* si es vol etiquetar el segle XVII i primera meitat del XVIII. Per la meua banda, no he utilitzat cap terminologia referent a definir o precisar un estil, perquè considero que el *retaula* ofereix molta més complexitat, i així ho he expressat en la Introducció d'aquest treball. Segonament, qüestiono el terme *popular* en tant quant les

obres que són objecte del nostre estudi són un reflex cultural d'una societat on la cultura predominant és religiosa, en tots els estaments socials. I com a reflex cultural, presenta unes inflexions que segueixen el curs actiu i mòvil d'una societat eminentment tradicional. D'altra banda, si bé les obres de tipus pietós arriben a tots els membres de la societat local, qui les escriu, qui les pensa i elabora, no pertany al grup social més baix, el poble, els rústics i els ignorants, sinó que, com hem pogut demostrar, són els rectors del poble o clergues regulars els que escriuen aquests tractats de pietat cristiana, essent el seu nivell d'instrucció *decent*, i sovint elevat. A aquest nivell cultural elevat pertanyen també els bisbes i els canonges, d'aquests si més no els qui tenen prou sensibilitat artística per assumir personalment la construcció d'un retaule, a més és clar de demostrar el seu prestigi social.

Obres pietoses que sovint influencien en l'execució artística del retaule, o si més no el caràcter pràctic devocional de l'obra llegida o oïda, permeten a l'espectador del retaule conèixer la temàtica que se li presenta. Així doncs, els llibrets *d'oració mental* permeten exercitar sobre els sentits del fidel, des dels cinc sensorials fins al sisè, o espiritual. L'espiritualitat que el retaule reflecteix no és tant didàctica com sempre s'ha definit, perquè engloba molts elements, ja no solament els temàtics, que són de difícil comprensió. El que no havia de resultar difícil per l'espectador de l'època era la interpretació dels misteris de passió, plasmats seguint molt fidelment els relats dels evangelis, no presentant variants respecte l'època medieval; i no donant-se tampoc nova literatura al respecte.

La passió de Crist, que configura els passos de dolor,

està esculpida amb gran verisme; veritat que devia arribar molt aprop de l'espectador, com aprop estaven situats aquests episodis, en el nivell més baix del retaule. El retaule segueix un ordre jeràrquic en el sentit de comprensió per part de l'espectador. Especialment pel que fa a les obres que manifesten els misteris: els de dolor a baix, aprop de l'espectador, donen l'exemple que s'ha de seguir per a ésser un bon cristià, els passos de Crist; els de glòria, en el primer cos, referents a Maria com a Mare en la terra de Jesús; i els de glòria, molt lluny de l'espectador i més difícils de comprendre, tracten d'aspectes celestials, així com el cel està per demunt de la terra, i les "coses" que representen no són de fàcil comprensió. Com tampoc és comprensible en la mentalitat dels membres de la societat local el misteri de la Immaculada Concepció, tant representada en els retaules estudiats, ni l'Assumpció de Maria, que tanta confusió iconogràfica han portat en la seva representació. La Immaculada significa ésser concebuda sense pecat, és un episodi que pertany a l'Antin Testament, mentre que l'Assumpta és l'últim episodi de la vida de Maria en la terra, que lògicament correspon al Nou Testament. Confusió que encara avui es palesa en algunes parròquies de Catalunya.

NOTES BIBLIOGRÀFIQUES DEL CAPÍTOL 4

1. C.MARTINELL, Arquitectura i escultura barroques a Catalunya. op. cit.. Vol. I, pp. 62-64. Presenta cinc fases de composició estructural, fent referència als cossos que corresponen al retaule. Així, la *primera fase* consta d'una estructura en planta recta, entaulaments continus, plafons amb històries pintades al primer i en alt rellau al segon. La *segona fase* correspon als retaules que tenen cinc cossos, ocupant els absis poligonals. D'aquesta hi ha dues variants: la primera, donar la obliquitat convenient als cossos extrems; i la segona, avançar aquests cossos, establint una unió oblíqua amb el cos central, més reculada. En les pp. 65-74 situa varis exemples.

2. C.MARTINELL, Arquitectura i escultura barroques. op. cit., vol. II, p. 65. En les pp. 67-68, altres retaules de la mateixa modalitat.

3. C.MARTINELL, Arquitectura i escultura barroques. op. cit., vol. II, pp. 76-81. En la p. 82 cita d'altres exemples, com sant Pacià i sant Marc a la seu barcelonina, i d'altres extrets de l'arxiprestat de Valls.

4. C.MARTINELL, Arquitectura i escultura barroques. op. cit., vol. II, pp. 82-83, i vol. III, pp. 77-81. Obres que corresponen cronològicament a partir de la segona meitat del segle XVIII. Per exemple, el retaule de sant Ramon del Portell, atribuït a Pau Costa el 1741 (lám. 60); obra que hem referenciat per l'advocació a sant Ramón en el capítol segon al parlar dels mercedaris.

5. J.BOSCH, "Sobre la historiografia de l'escultura de l'època del Barroc a Catalunya (de C.Martinell a A.Pèrez)". Revista de Catalunya, nº 39. Març de 1990. pp. 99-104. En la p. 100 comenta que l'escultura entorn dels Bonifàs "representava per l'erudit arquitecte l'instant culminant de

l'art escultòric de l'època moderna". Considera tanmateix que s'han d'obrir nous camins per endinsar-se en l'estudi de l'escultura catalana de l'època del barroc. Un d'aquests camins que proposa Joan Bosch és l'aproximació entre la història de l'art i la història moderna, a partir sobretot de les aportacions recents de Joaquim M. Puigvert i Solà entorn de l'anàlisi de la comunitat rural i l'organització de la parròquia, en tant que comunitat social.

Entre els diversos plantejaments que presenta l'autor d'aquesta ressenya, recolzo plenament que la periodització feta per Martinell s'ha de qüestionar. No es pot donar per vàlida i partir sempre d'aquesta periodització per endagar nous estudis sobre l'escultura en el període *anomenat* barroc. Com també participo, i he posat de relleu la seva importància, de l'apropament amb els estudis d'història moderna que tracten sobre la comunitat rural. Connexió que m'ha portat un gran benefici en l'estudi de la iconografia.

6. B.BASSEGODA i HUGAS, "Traces de retaules barrocs, proposta per un primer catàleg". El Barroc Català. Barcelona, 1989. pp. 187-264.

7. M.MARTINELL i TAXONERA, B.BASSEGODA i HUGAS, "Bibliografia de Cèsar Martinell i Brunet (1888-1973)". El Barroc Català. Barcelona, 1989. pp. 307-341. En la nota prèvia a l'exposició bibliogràfica, Bassegoda comenta que en la persona de Cèsar Martinell s'hi reflecteix una convicència "d'historiador erudit i minuciosos juntament amb un sentit cívic molt noucentista de divulgador i de polemista", p. 307.

8. E.CORTADE, "Retaules barrocs". El Barroc Català. Barcelona, 1989. pp. 175-183.

8 bis. Els historiadors de la llengua i la literatura que treballen l'època moderna han qüestionat la terminologia *decadent*. Jordi Rubió i Balagur, ja referenciat, enceta aquesta consideració. Eulàlia Duran i Albert Rissich també posen de manifest que la terminologia *decadent* per referenciar aquest període s'ha de replantejar. Vegeu: E.DURAN, Projecte Docent, op. cit., pp. 7-20. A.ROSSICH, "Renaixement, manierisme i barroc en la literatura catalana". Actes del setè col.loqui internacional

de llengua i literatura catalanes. Tolosa de Llanguedoc, 1988. PP. 150-179.

9. V.TAPIE, Retables baroques de Bretagne. Paris, 1972.
M.MESNARD, Mille retables en l'ancien diocèse du Mans. Paris, 1980.

10. E.CORTADE, "Retaules barrocs". op. cit., p. 179. Afageix també el retaule del Santíssim Sagrament de Cotlliure, on s'il.lustra el misteri eucarístic. L'autor es pregunta ¿d'on li venia la ciència teològica?, del col.legi dels jesuïtes de Manresa o dels professors del seminari de Vic?.

11. IMAFRONTE, El retablo español. nº 3-4-5. Universidad de Murcia, 1987-1988-1989. 477pp. Es tracta d'un recull d'articles de diferents autors de tot l'estat que treballen bàsicament el retaule i la seva tipologia. En aquesta mateixa línia podem citar l'aportació de:
F.TEJADA VIZUETE, Retablos barrocos de la Baja Extremadura (siglos XVII-XVIII). Junta de Extremadura. Patrimonio Cultural. Mérida, 1988.

12. C.BELDA NAVARRO, "El retablo español. Estado de la cuestión". Imafronte, op. cit., pp. V-XI.

12 bis. J.J.MARTIN GONZALEZ, "Avance de una tipología del retablo barroco". Imafronte, op. cit., pp. 111-155. Comenta que amb aquesta exposició queda ben clar el potencial imaginatiu del Barroc. Considera que "el caudal de la palabra que aporta la literatura sagrada, es traducido por tracistas, ensambladores, escultores y pintores en estas ingeniosas máquinas, que hacen barrocos los templos del más sencillo clasicismo", p. 155.

13. A.PEREZ SANTAMARIA, "El retablo catalán a través de obras de Josep Sunyer y Pau Costa". Imafronte, op. cit., pp. 367-383. En la p. 367 indica que Josep Sunyer és fill de Pau Sunyer, hipòtesi que queda revocada per l'aportació de J.M.GASOL sobre el llinatge dels escultors manresans, segons

la qual el Josep Sunyer que treballen seria Josep II Sunyer i Raurell, que no és el fill de Pau Sunyer. Vegeu J.M.GASOL, "L'escola barroca manresana". Revista de Catalunya, nº 3. Desembre de 1986. pp. 97-118.

14. A.PEREZ SANTAMARIA, "El retablo catalán". op. cit., p. 383.

15. A.RODRIGUEZ G. DE CEBALLOS, "El retablo barroco en Salamanca: materiales, formas, tipologías". Imafronte, op. cit., pp. 225-258. En l'apartat dedicat a "Tipologías e iconografía", p. 254, indica que en la sessió de 1563 el concili de Trento havia impulsat tant el culte a les sagrades imatges com a la veneració de les relíquies dels sants. Aquest aspecte invita a l'autor a establir una altra categoria de retaule, el *retaule-relicari*; essent els jesuïtes, en la zona de Salamanca, els qui s'aventatjaren en el culte específic de les relíquies.

16. SANTIAGO DE LA VORAGINE, La leyenda dorada. op. cit., vol. II. pp. 718-728. San Martín obispo de Tours. Vol. I, pp. 347-357, san Pedro apóstol; pp. 323-324, Pedro exorcista; pp. 430-435, Pedro "ad vincula". Episodis d'ambdós sants es reflecteixen en el retaule de sant Pere de Prada i en el de sant Martí de Palafrugell.

17. VILLANCICOS que se cantaron en los dias 9 y 10 del mes de Abril de 1707, en la sumptuosa fiesta (...) de las Quarenta Hora (...) en la parroquial Iglesia de S.Pedro de la villa de Ripoll, obispado de Vique. Barcelona, Rafael Figueró 1707. 4 ff. s.n.

En la biblioteca de la Casa de l'Ardiaca es troba també un altre exemplar de 1705, incomplet i editat a Girona per Francesc Oliva.

GOIGS del gloriós y Benaurat sant Martí. Barcelona, Casa de Antoni Lacavalleria. Any 1678. Vegeu J.BATLLE, Goigs del XVII, op. cit., p. 74.

18. E.MOREU REY, San Martín de Tours. Su devoción en

Cataluña región de toponimia, la antitiponimia, el folklore,.... Barcelona, 1967. Resum de la tesis doctoral presentada a la Universitat de Barcelona l'any 1967. 16 pp. E.MALE, El Barroco. op. cit., p. 177.

L.RÉAU, Iconographie des Saints. vol. II. op. cit., pp. 900-917.

J.FERRANDO ROIG, Iconografía de los santos. op. cit. San Martín obispo, p. 193. La seva festa és l'11 de novembre. Bisbe de Tours, fundà el monestir de Marmotier, i és el patró de les cavalleries.

Retaules dedicats a sant Martí com a titular són: el de sant Martí de Cassà de la Selva; el de Palafrugell, i el de Correà, on es representa el sant vestit de cavaller i partint la seva capa per donar-la a un pobre. També és freqüent representar-lo de bisbe.

19. E.PANOFSKY, El significado de las artes visuales (1955). Madrid, 1980. En la introducció i en el primer capítol s'estableixen els criteris bàsics per iniciar un estudi iconogràfic, pp. 17-43, partint de la base de que la història de l'art és una disciplina humanística; i com a tal s'ha d'estudiar amb rigor, lògica i també amb intuïció. En el primer capítol, intítulat "Iconografía e Iconología: introducción al estudio del Renacimiento", pp. 45-75, s'estableixen les bases per introduir-se en aquest camp metodològic, tot precisant les pautes necessàries per arribar a realitzar un estudi de tipus iconològic, que alhora es recullen en un esquema en la p. 60, molt aclaridor, on queda palesa la relació existent entre una descripció pre-iconogràfica, amb l'assumpte, l'experiència pràctica i el coneixement històric com a primer pas a realitzar. El segon aspecte a tractar és l'anàlisi iconogràfica, que es pot realitzar en funció del coneixement de les imatges, de les fonts literàries i de la història dels tipus. Per arribar al tercer pas, amb caràcter progressiu, sobre la interpretació iconològica del conjunt mitjançant el coneixement del significat del valor simbòlic de les imatges, la intuïció sintètica vinculada a les tendències essencials de la ment humana, i aquestes contextualitzades històricament. Esquema que es presenta també en la introducció de l'obra del mateix autor Estudios de Iconología (1962), Madrid 1980, p. 25. El pròleg d'aquesta obra, fet per Enrique Lafuente Ferrari, posa de manifest quina és la tasca a realitzar per l'iconòleg, i si és possible establir una dicotomia entre l'iconògraf i l'iconòleg, p. XXX.

E.H.GOMBRICH, Imágenes simbólicas (1972). Madrid, 1983. En la "Introducción: objetivos y límites de la iconología", pp. 13-52, planteja que no queda clara la distinció entre

iconografia i iconologia, però tampoc és una necessitat intrínseca clarificar-la. A grans trets indica què s'enten per iconologia, a partir dels primers estudis de Panofsky: la reconstrucció d'un programa, més que la identificació d'un text concret, p. 18.

20. El retaule de sant Galderic, avui a la catedral de sant Joan Baptista de Perpinyà, és atribuït a Lluís Generes, el 1685. Vegeu E.CORTADE, Retables barroques. op. cit., p. 124. El retaule dedicat al sant patró dels pagesos del Rosselló, Galderic, ubicat a l'església parroquial de Baixàs és obra atribuïda també a Lluís Generes, entre el 1706 i 1709. Vegeu B.TOLLON, op. cit., fig. 12.

El retaule de Prada del Conflent, obra vigent com les anteriors, s'atribueix a Josep Sunyer, contractada el 1714. Vegeu B.TOLLON, op. cit., p. 82 i p. 90, fig. 33. Presenta una descripció.

21. M.A. ROIG i TORRENTO, "Coexistencia de santos locales con la nueva devoción a Isidro labrador". Camón Aznar, nº XXXIII. Zaragoza, 1988. pp. 81-104.

GOIGS en alabança dels gloriosos martyrs S.Abdon y S.Senen. Estampa a Perpinyà, Casa de Joseph-F. Reynier, 1778. Vegeu J.BATLLE, Goigs del XVIII. op. cit., p. 61.

22. M.JAMPY, Saint Gauderique et son culte en Roussillon. op. cit.

M.V.DOMENEC, Historia General de los Varones ilustres en santidad, op. cit., pp. 199-203. "Vida de sant Galderique confessor, cuyo sagrado cuerpo tiene con mucha veneración el monasterio de san Martin de Canigou de la orden de san Benito en el obispado de Helna". La seva festa és el 16 d'octubre.

P.REGINALD, O.P., Compendio de la muerte y milagros de los dos gloriosos labradores San Galderique del Canigó y San Isidro de Madrid. Perpinyà, Louis Roure, 1627. Poc Reginald, Doctor y Cathedratico de Theologia en la antiquissima Universidad de Perpiñan.

GOIGS del gloriós san Galderich llaurador ques cantan en la sua santa capella. Vegeu J.BATLLE, Goigs del XVII. op. cit., p. 21.

DELONCLE, Goigs del Rosselló. Impremta du Midi. Perpinyà, 1952. p. 188, Isidre; p. 263, Galderich.

J.S.PONS, La littérature catalane au Roussillon. op. cit., pp. 223-225. Comenta que els sants Abdò i Senen al

Vallespir, Cosme i Damià al Conflent, són invocats com a sants guaridors del Senyor; així es despren dels goigs. Goigs de composició pastoral són els dedicats als sants Galderic i Isidre, p. 225.

23. El retaule de sant Francesc Xavier de la parroquial de sant Romà de Lloret de Mar és obra atribuïda a Francesc Santacruz en el 1685. Vegeu A.PEREZ SANTAMARIA, op. cit., p. 113, i document nº 237; i contractada pel mercader de Lloret Gaspar Sala.

El retaule de la parroquial de santa Maria de Montblanc és atribuït a Antoni Veciana, en el 1712. El daurat va ésser contractat a Pau Morales el 1713. Vegeu C.MARTINELL, op. cit., vol. II, *Antoni Veciana*.

24. A.COMAS, Història de la literatura catalana, op. cit., utilitza el terme *popular*.

A.PLADEVALL, J.M.PONS GURI, "Particularismes catalans". op. cit., parles de devocions populars a les confraries més arrelades en el principat en el segle XVII, les del Roser, Minerva i Animes del Purgatori.

R.GARCIA CARCEL, Història de Catalunya. op. cit.

R.GARCIA CARCEL, "La religiositat popular i la història", dins del Dossier *Cultura popular i religió a la Catalunya del barroc*. L'Avenç, nº 137. op. cit.

J.A.MARAVALL, La cultura del barroc (1975). Barcelona, 1980. Utilitza els termes de *cultura dirigida, massiva, urbana i conservadora*. En el sentit de dirigida hi estic d'acord, i en alguns aspectes de la massiva. L'autor parteix d'una òptica molt urbana, que no encaixa amb els paràmetres socials de Catalunya on l'àmbit rural té un pes molt específic. Les ciutats, si bé són importants com Barcelona, no tenen la significació de Madrid, per raons òbvies de caràcter polític.

FONTS IMPRESSES I MANUSCRITS

- A.ALBAREDA, Textos catalans de la Regla de sant Benet".
Catalònia Monàstica, II, 1929. pp. 9-109.
- ALIMENT saboros repartit en varios i profitosos menjars.
Barcelona,
- A.AMARGOS, Relació de la solemne professo (...) per la
canonització de sant Ramón de Penyafort el 1601.
- SAN AMBROSIO, Obras de [...]. I. Tratado del evangelio de
San Lucas. Madrid, 1966.
- ANONIMA, Apologia de sant Josep. Vegeu Aguiló nº 1212 i
1213.
- J.I.BADUA, Sermo panegyric del angèlic doctor y sol
immortal de la Iglesia Sant Tomàs de Aquino. Perpinyà,
1686.
- F.BALDELLO, Cançoner popular religiós de Catalunya.
Barcelona, 1932.
- SANTA BARBARA, Datos y noticias de la devoción en Barcelona.
Barcelona, 1899.
- J.BARON, Llibre del Rosari de Nostra Senyora del Roser,
1717.
- J.BARZIA ZAMBRANA, Sermones doctrinales para el domingo de
Ramos, dias de Semana Santa y Resurrección. Barcelona,
1695.
- J.BATLLE, Los goigs a Catalunya. Cent facsímils reproduïts
de goigs del segle XVII. Barcelona, 1924.
- J.BATLLE, Los goigs a Catalunya en lo segle XVIII.
Barcelona, 1925.
- F.BAUCELLS, Font mystica y sagrada del Paradis de la
Iglesia. Barcelona, 1704.

- G.BEZENA, Ave María, paraíso de oraciones sagradas. Barcelona, 1739.
- P.BONAURA, Tractat de la imitació de Christo y menyspreu del mon de V.Thomas de Kempis. Barcelona, s.d.
- J.BONETA, Gritos del Purgatorio y medios para acallarlos. Zaragoza, 1727.
- C.BORROMEO, Instrucciones de la fábrica y del ajuar eclesiásticos. Edición bilingüe latín.castellano. Introducción, traducción y notas de B.Reyes Goría. Universidad Nacional Autónoma de México. 1935-1985.
- J.BRIZ, Vida prodigiosa del àngel de las escuelas, Sol de la Iglesia y quinto doctor (...) Santo Tomàs de Aquino. Madrid, 1761.
- B.CABAIEU, Goigs de sant Fèlix l'Africà. Girona, 1618.
- P.E.CABRERA, Sermó que dedica lo P. de la companyia de Jesús, en la festa del glorios sant Francesc de Paula. Exemplar sense portada.
- M.CAIMARIS, Novenari de la Purissima Concepció de Maria.
- P.CANISIO, Maria Virgine incomparabile. Igolstadt, 1577.
- N.CAMOS, Jardín de Maria plantado en el principado de Catalunya. Gerona, 1772.
- R.CAPUA, Historia i portentosa vida de la exètica i seràfica verge santa Caterina de Sena. València, 1736.
- CAPUTXINS, Exercici devot per cada dia que, en les sues missions, enssenyen los pp. [...] de la provincia de Catalunya en lo bisbat de Gerona. Barcelona, 1792.
- J.CARBONELL, La ystoria de Joseph fill de Eloy espos de la sacratíssima verge Maria... València, 1502.
- J.CARDONA, Contentos de la gloria que gosen los benaventurat i penes que passen los condemnats a l'infern i los justos al purgatori. Barcelona, 1708.
- M.CASAS, Desenganys, introducció a la vida devota, clau de llibre apocalíptic escrit dintre i fora... Barcelona, 1673.
- CATECISMO Romano para los parrocos según el decreto del

Concilio de Trento. Madrid, libreria católica, 1911.

CATECISMO Romano- Catecismo del Concilio de Trento. Texto castellano y latino. Edición, introducción y notas doctrinales del P.Martín Hernández. Madrid, B.A.C., 1956.

B. de CLARAVAL, Cantos de María o las doce prerrogativas de María según san Bernardo. Barcelona, 1953.

A.CLARET, Catecismo de la doctrina cristiana explicado y adaptado a la capacidad de los niños, con muchas estampas. Barcelona, libreria religiosa, 1853.

F.CLOT i RIBERA, Llibre de la primera missa i de la confraria del Roser. Barcelona, 1649.

D.COMERMA, Breve resumen de la vida, virtudes, y hechos heroicos de la Serafica Virgen Catalina de Sena de la tercera Orden de Predicadores. Barcelona, s.d.

CONFRARIA DE LA PURISSIMA SANCH DE JESU-CHRIST, Camí espavós, y ampli de Deu als homens. Tarragona, 1764.

CONFRARIA DE LES SANTES ANIMES DEL PURGATORI, Llibre de [...]. Perpinyà, 1735.

CONFRARIA DE LES SANTES ANIMES DEL PURGATORI, Sumari de les gràcies e indulgències concedides per nostre santissim pare Clement XIII. Vic, 1767.

J.COSTES, Amoroses veus ab que los pp. missionistes franciscanos del seminari de Sant Miquel d'Escornalbou conviden els pecadors. ??

R.CRUZAT, Novena a sant Antoni de Pàdua. Perpinyà, 1714.

DEVOCIO efficax del Santissim Patriarcha Sant Joseph Espos de la sempre Verge Maria. Palma de Mallorca, s.d.

DEVOTA novena al sant Naixement de Nostra Soberana Senyora, Verge Purissima i Mare Immaculada per la iglesia de Lloseta.

DIAGO F.O.P., Historia de la provincia de Aragón de la orden de Predicadores, desde su origen y principio hasta el año 1600. Mn. 1599 de la Biblioteca del Seminari.

DIRECTORI per los terciaris del pare sant Francesc dels menors caputxins... Barcelona, s.d.

DOCTRINA cristiana traduida al català. Mn. 59. B.C.

V.DOMENECH, Historia general de los Santos y varones ilustres en Santidad en el Principado de Cataluña. Gerona, 1630.

DOMINICOS, Noticias históricas. Memoria de las obras realizadas en el convento de Santa Catalina de Barcelona para reparar las ruinas ocasionadas por el sitio. Mn. Biblioteca universitat de Barcelona.

F.DORCA, Colección de noticias para la historia de los Santos Mártires de Gerona y de otras relativas a la Santa Iglesia de la misma ciudad. Barcelona, 1764.

F.X.DORNN, Litanie lauretanae ab beate Virginis caelique Reginae Mariae. Burckart, 1750.

E.DUARTE, De la antigua y gran devoción de la sagrada orden de N.Sra. del Carmen hacia la Inmaculada Concepción de la Virgen Maria. Barcelona, 1622.

J.DULAC, Marial de España. Oraciones panegíricas para las festividades que España celebre a la Virgen Maria. Barcelona, 1680.

F.EIXIMENIS, El llibre dels àngels.

C.EMMERICH, Vida de la Santa Virgen. Barcelona, 1892.

J.B.ESCARDO, Rhetorica (sic) christiana o idea de los que desean predicar con espiritu y fruto de almas. Herederos de Gabriel Guasp, 1647.

P.ESTAPER, Sermó de la sempre pura Immaculada Concepció, predicat a la catedral de la ciutat de Barcelona. Barcelona, 1642.

J.E.ESTRUGOS, Fexin català (...) miracles de Nostra Senyora del Carme. Perpinyà, 1644.

EXPLICACIO del catecisme i del modo d'ensenyar la doctrina cristiana. Mn. 97, 206. B.Seminari de Barcelona.

A.EZQUERRA, Pasos de la Virgen Santissima. Compañía de Jesús Pardo, 1628.

FELIX DE BARCELONA, Instrucción de Predicadores, para hacer

bien los sermones y predicarles provechosamente.
Barcelona, 1679.

J.FERRAN, Dela Verge Maria. Barcelona, 1648.

SANT VICENÇ FERRER, Els sermons de [...]. A cura de
J.Sanchez Sivera. Barcelona, 1932-1934.

FERRER Y VIÑALS, Per la Confraria dels fusters. Barcelona,
1680.

J.FORMIGUERA, Alivio de pastores i past d'ovelles ab lliço
doctrinal sobre los evangelis de les dominiques de tot
l'any i festivitats de Maria S.N.. Barcelona, 1718.

FRANCISCO DE MALLORCA, El Sol de la Iglesia, Santo Tomás de
Aquino cuyas luces brillan en las cuatro partes del
mundo. Barcelona, 1697.

M. de la FUENTE, Las tres vidas del hombre, corporal,
racional y espiritual. Toledo, 1623.

P.GIL, Vides de sants a Catalunya.

GOIGS en alabança de Nostra Senyora del Hort. Manresa, 1909.

GOIGS de Nostra Senyora dels Colls. Sant Llorenç de Morunys,
1979.

GOIGS de Nostra Senyora dels Dolors. Barcelona, 1639.

GOIGS de Nostra Senyora de Font-Romeu.

GOIGS de Nostra Senyora de la Pietat. Barcelona, s.d.

GOIGS de la Purissima Concepció de Maria Santissima.
Barcelona, 1706.

GOIGS en lloança de la verge i martir Santa Agnès..., Santa
Agnès de Malanyanes, 1985.

GOIGS de sant Antoni Abad. XVII, p. 15.

GOIGS de la col.lecció Biblioteca sobre sant Benet.
Biblioteca de Catalunya.

GOIGS de la col.lecció Roca sobre sant Benet. Biblioteca de
Catalunya.

GOIGS en alabança del gran patriarca i profeta sant Elies.

- fundador de la sagrada religió de N.S.Carmel. Barcelona, 1730.
- GOIGS estampats per Anton Ferrer. Barcelona, s.d.
- GOIGS de la gloriosa Santa Magdalena de la parròquia de Sant Esteve de Pardines. Barcelona, 1690.
- GOIGS dels sants Cosme i Damià. València, 1519.
- GRACIES e indulgencies (...) confraria del Cos preciós de Jesu-Crist Sacramentat. Igualada, 1844.
- GRACIES e indulgencies (...) confraria de la Minerva. Manresa, s.d.
- GRACIES y perdons que guanyen los confreres de la Confraria del Cos preciós de Jesu Crist (...) de Santa Maria del Mar. Barcelona, 1609.
- J.GUDIOL i CUNILL, Una antiga traducció catalana dels quatre evangelis (Codex de Palau). Vic, 1910-1911.
- L.GUILLA, Manual de doctrina cristiana. 1669.
- L.GUILLA, Ales per a volar a Déu. 1695.
- S. de GUINDA, Breu compendi de la doctrina cristiana que per benefici de sos súbdits, en estil facil i clar, ha ordenat. Barcelona, s.a.
- HERNANDO DEL CASTILLO, Historia de Santo Domingo y de la orden de Predicadores. Valladolid, 1612.
- IMATGES de la Verge i dels sants de Catalunya. 4 vols. Biblioteca de Catalunya, secció de gravats. Tamany fol.
- ISABEL DE VILLENA, Vita Christi. Edició a càrrec de Miquel i Planas. Barcelona, 1916. 3 vols.
- INTERIAN DE AYALA, El pintor cristiano y erudito. Madrid, 1730 (Barcelona, 1883).
- M.JAMPY, Saint Gauderique et son culte en Roussillon. Perpignan, (1828), 1928.
- J.JANER, Manual instrucció de novicis i novament professors de la religió de nostre pare Francesc de la provincia de

- Catalunya. Barcelona, 1755.
- A.JIRON CAFFOCI, Puerta del cielo y modo de rezar el rosario. Barcelona, 1773.
- JOACHIM DE BERGA, Exercicio cotidiano de meditaciones a Maria ss. cuidadosa pastora de las almas. Barcelona, 1764.
- JUAN DE SAN JOSEPH, Anales de los carmelitas descalços de la Provincia de san Josef en el Principado de Cataluña. Papel, 1707.
- JUAN DE SANTO TOMAS, Los dones del Espiritu Santo y la perfección cristiana. Madrid, 1947.
- T.KEMPIS, Imitació de Crist.
- KLAUBER, Historiae biblicae. Augsburg, s.a.
- G.B. LA NUZA, Homilías de muy ilustre [...] al Santissimo Sacramento. Barcelona, 1626.
- LLAORS de la gloriosa verge i martir santa Llúcia, advocada de la vista. s.d. ni lloc d'impressió.
- L. de LA PUENTE, De las meditaciones de los Mysterios de nuestra Santa Fe con la practica de la oración mental sobre ells. Barcelona, 1609.
- R.LASALA, Catecisme menor de la doctrina cristiana. Cervera, 1790.
- LIBRO de las imágenes que representan los mysterios que celebra la Iglesia en las fiestas móviles y de las pinturas de los Santos en común, por un religioso del convento de Santa Catalina. Barcelona, s.a. Mn. 970 B.U.B.
- LLIBRE de les cosos dignes de memòria del monestir de santa Clara de Barcelona.
- J.LLONGUERES, Els cants de Passió. Exhortació poemàtica per a ésser dita i predicada en el temps de la Passió i Setmana Santa. Barcelona, 1928.
- J.LLORD, Foment de pietat, y devoció cristiana que s'alcança per lo exercici de la santa oració mental, practicada en la meditació dels novissims y dels mysteris de la vida,

- Passió y mort de Cristo N.S.. Girona, s.d.
- I. LOPEZ, Rosario de Nuestra Señora. Barcelona, 1591.
- LUTERO, Obras. Edición preparada por T. Egido. Salamanca, 1977.
- J. de MALDONADO, Comentarios a los evangelios. B.A.C., Madrid, 1950-1954.
- MARIA DE AGREDA, Mística Ciudad de Dios. (1670). Barcelona, 1860.
- E. MENDEZ, De la Dignidad altissima de la Virgen santissima Madre de Iesu Cristo. Barcelona, 1606.
- P. MENENDEZ REIGA, Los dones del Espiritu Santo y la perfección cristiana. B.A.C. Madrid, 1947.
- J. MILA i FONTANALS, Observaciones sobre la poesia popular con muestras de romances inéditos. Barcelona, 1853.
- J. MILA i FONTANALS, Romancerillo catalán. Barcelona, 1882.
- MILICIA angèlica. Confraria del cingol de l'angèlic doctor sant Tomàs d'Aquino... Vic, 1754.
- A. de MOLINA, Instrucción de sacerdotes en que se les da doctrina Muy importante para conocer la alteza del sagrado oficio Sacerdotal... Girona, 1619.
- MOXO i DE FRANCOLI, Memorias históricas del Real Monasterio de San Cucufate del Vallés. Barcelona, 1790.
- T. MUNIESA, Quaresma II que dixo [...] en el Año 1681 en Santa Maria del Mar. Barcelona, 1682.
- J. NADAL, Imágenes de la historia evangélica. Barcelona, 1975.
- J. NAVARRO, Vida y milagros del principe de los anacoretas, padre de los cenobiarcas nuestro padre S. Antonio Abad el Magno. Barcelona, 1683.
- J. E. NIERENBERG, De la afición y amor de Maria. Con arreglo a la edición de 1638. Lérida, 1874.
- J. E. NIERENBERG, De la afición y amor de Jesús. Barcelona, 1639.

- NOU TESTAMENT. Versió dels Monjos de Montserrat. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1972.
- NOVENA a Maria Santissima de los Dolores realitzada junt amb el misteri de Cervera. Casa de l'Ardiaca, S.P.
- NOVENA de la Purissima Immaculada Concepció, sacada principalment de las obras de Luis de la Puente. Ardiaca, B, 24-12 op. 74. s.d.
- NOVENA a la soberana emperadora de la terra Maria Santissima pastora de les ànimes, patrona de les missions dels pares caputxins de la provincia de Catalunya. Barcelona, s.d.
- NOVENA a les santes ànimes del purgatori. Barcelona, s.d.
- NOVENA devota a les santes ànimes del purgatori (...) de la Confraria de les Animes (...) de la Bisbal. Vic, 1775.
- NOVENA del Sant Misteri de Cervera. Passió. Universitat de Cervera, 1763.
- NOVENA a sant Antoni Abad. Casa de l'Ardiaca, Barcelona, s.d.
- NOVENA al gloriós sant Narcís, bisbe, màrtir i patró de Girona. Girona, 1797.
- NOVENA en obsequi y alabanza de santa Rita de Cassia... Vic, 1790.
- NOVENARI de la gloriosa verge i martir santa Llúcia, especial advocada per los ulls. Tarragona, s.d.
- ORATORIO Sacro que en la celebración de los Dolores de Maria Santissima dedica el efecto de sus congregados por la traslación de su santa imagen. Barcelona, 1750.
- ORATORIO sacro-histórico que aplaudiendo las grandezas del glorioso Esposo de Maria Santissima, Padre putativo de Christo... Barcelona, 1744.
- ORATORIO sacro que a la protectora de los imposibles santa Rira de Cassia consagra en su anual novenario. Barcelona, 1752.
- ORDENANCES i constitucions de la Il.lustre obra i confraria de sant Francesc de Paula. Barcelona, s.d.

- ORDINACIONS (...) de la confraria de la santa coretja...
s.d.
- ORDINACIONS de la santa e il.lustre confraria de Maria Santissima Nostra Senyora dels Dolors. Barcelona, 1714.
- F.ORRIOLS, Dialogos de la doctrina cristiana que són, norma, forma y pauta... Girona, s.d.
- M.J.OSONA, Sermó de la Immaculada y cándida Concepció de Maria Santissima. Barcelona, 1636.
- F.PACHECO, Arte de la pintura. Sevilla, 1649.
- L. de PALMA, Historia de la Sagrada Pasi3n. Alcalà, 1624.
- M.PARADEDA, Sermó de la Immaculada Concepció de la Verge Maria Mare de Deu. Barcelona, 1635.
- P. de PERELLO,
- M.PEREZ, Verger de la Santissima Verge Maria en les heroiques virtuts glorioses obres i miraculoses actes de la sua portentosa vida. Barcelona, 1732.
- F.PLA, Manual, Instrucció de novicis de la Religi3 de N.P.S.Francesc. Barcelona, s.d.
- B.PLANES, Sermó de difunts. Mn. 696. B.U.B.
- B.PLANES, Sermó per la vestici3 de novicis. Mn. 279. B.U.B.
- J.PLENS, Catecisme pastoral de plàtiques doctrinals i espirituals per tots los diumenges de l'any... Barcelona, 1699.
- R.PONACH, Novena en obsequi de Nostra Senyora dels Angels que se venera en Sant Feliu de Guíxols. Matar3, s.a.
- R.PONSICH i CAMPS, Vida, martyrios, y grandezas de santa Eulalia, hija, patrona y tutelas de la ciudad de Barcelona. Madrid, 1770.
- A.PONZ, Viaje de Espa3a. 5 vols. Madrid, 1988.
- PUBLICACIO de la confirmaci3 apost3lica (...) de les indulgències als confreres i confrereses de la confraria de la Verge del Roser. Barcelona, 1687.

- J.PUIGVERT, Sermó en alabanza de la Purissima Concepció de Maria que se predica en la catedral de Barcelona en lo día de la Concepció. Barcelona, 1641.
- E.QUIROGA, Historia de la vida y excelencias de la Santissima Virgen Maria Nuestra Señora. Barcelona, 1698.
- J.A.RAMIREZ, Practica de curas y misioneros que contiene varios Sermones, Doctrinas, Letras y Dialogos. València, 1689.
- T.RAMON i SENTER, Nou platicas de las virtuts mes heroycas del Apostol de las Indias S.Francisco Xavier de la Compañia de Jesus. Cervera, 1728.
- T.RAYMUNDO, Nomenclatur Marianus e titulis selectioribus quibus B.Virgo. Gabriel Boissat, 1639.
- J.REBELLO, Rosario de la Santissima Virgen Maria, Madre de Dios. Ehora, 1600.
- J.REBULLOSA, Thesoro spiritual de la Yglesia militante. Barcelona, 1601.
- J.REBULLOSA, Relación de las grandes fiestas de Barcelona (...) a la canonización de su hijo San Ramón de Penyafort. Barcelona, 1601.
- J.REBULLOSA, Descripción de todas las provincias y revnos del mundo sacada de la Relaciones toscanas de Iuan Botero Benes... Barcelona, 1603.
- J.REBULLOSA, Sermones del Santissimo Sacramento repartidos en seys octavarios. Barcelona, 1621.
- C.RIPA, Iconología. 2 vols. Madrid, 1987.
- SANTA RITA de Cassia, la santa de los imposibles. Barcelona, 1901.
- M.RIU, Goig a lloança de la Santa Creu. Col. Goigs de Santa Eulàlia, nº 28. Barcelona, 1959.
- P.RIVADENEYRA, Flos Sanctorum
- H.ROBERTI SOLE, Exposición de la Regla de Sant Agustín y otros cinco tratados espirituales. B.U.B., Mn. 08379-1683.

- ROSARI de la Reina dels Angels.... Barcelona, 1727.
- M.ROSSELL, Catàleg dels llibres manuscrits del monestir de Sant Cugat del Vallès existents a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Barcelona, 1937.
- C.ROSSIGNOLI, Veritats eternes, declarades en diferents lliçons (...) dels Exercicis de Sant Ignasi de Loyola. Girona, 1691.
- B.SALA, Les ordinacions de la confraria.
- G.SALA, Proclamación católica a la magestad piadosa de Felipe el Grande, rey de las Españas y Emperador de las Indias... Barcelona, 1640.
- F. de SALAZAR, Exercicios de N.Padre San Ignacio de Loyola. Barcelona, 1766.
- S.SALOMO, M.GELABERT, Regla de la Vida molt util ab pobres, rics i persones il.lustrades. Avinyò, 1753.
- P.SALSES i TRILLES, Promptuari moral-sagrat i catecisme pastoral de plàtiques doctrinals i espirituals sobre los punts de la doctrina cristiana... Barcelona, 1754-1757.
- SANTIAGO DE LA VORAGINE, La Leyenda Dorada. Madrid, 1982.
- V.SAPERÀ, Joyell preciós y adorno de la ànima devota que vol perfectament agradar a Deu. Barcelona, 1668.
- F.SCIO DE SAN MIGUEL, La Sagrada Biblia, traducida al español de la Vulgata Latina. Barcelona, 1864.
- SEPTENARI, dels Dolors de Maria. València, 1765.
- F.SERA, Libanus Marianus Universam. Barcelona, 1701.
- SERMONES de las almas del purgatorio sacados de diversos y graves Autores. Girona, 1767.
- A.SERRA, Llibre dels miracles de Nostra Senyora del Carme. Girona, 1701.
- V.SERRA i BOLDU, Llibre d'or del Rosari a Catalunya. Barcelona, 1925.
- P.SERRA i POSTIUS, Prodigios y finezas de los santos ángeles hechas en el principado de Cataluña. Barcelona, 1726.

- J.SERRA i VILARO, El cançoner del Càlic. Tipografia L'Avenç. Barcelona, 1913.
- O.SIGIMUNDO BARCELONES, Santa Madrona, màrtir protectora de Barcelona. Barcelona, 1642.
- F.SUAREZ, De Mysteris vitae Cristi I, II. Misterios de la vida de Cristo. B.A.C., Madrid, 1948.
- J.TAIX, Llibre dels Miracles de Nostra Senyora del Roser. Cervera, 1680.
- J. de TAVERNER, Instrucció pastoral per lo bon govern de la parròquies del Bisbat de Gerona. Girona, 1725.
- SANTO TOMAS DE AQUINO, Suma Teologica. Tratado de la vida de Cristo. t. XII. B.A.C., nº 131. Madrid, 1955.
- TOMAS DE VILLANUEVA, Sermones dedicados a la Virgen. B.A.C., Madrid, 1952.
- TORELL DE REUS, Les nostres devocions. Barcelona, 1958.
- J.ULLASTRE, Exercici del cristià per encomanar-se a Déu, tenir un rato d'oració tots los dies,... Barcelona, 1822.
- J.VALLS, Directori de la vida Christiana en lo qual se tracta de mes principals comuns y necessarias cosas per la salvació. Barcelona, 1685.
- P.VAZQUEZ, Sermón (...) en la fiesta de la ciudad de Barcelona (...) en favor de la Purissima Concepción. Barcelona, 1622.
- VIDA de la gloriosa santa Llúcia verge i màrtir. Vic, 1787.
- C.VIEXMONSIO PARISIEN, Exortatio a la penitencia (...). Dirigida al espill de la Penitencia y enamorada de Christo Santa Maria Magdalena. Perpinyà, 1680.
- VILLANCICOS que se cantaron en el Real Convento de N.S. de Pedralbes (...) en la fiesta que consagró el culto al gran traumaturgo de Padua... Barcelona, 1700.
- VILLANCICOS cantados en sus solemne fiestas (...) en el Real Convento de San Francisco de Barcelona por la capilla del Palao... Barcelona, 1700.

VILLANCICOS a la ínclita y siempre invicta virgen y martir
santa Ynés (...) en el muy Religiosos convento de los
Padres Descalzos Carmelitas... Barcelona, 1694.

VILLANCICOS que se cantaron en la iglesia del convento de
santa Mónica (...) en la festividad (...) de santa Rita
de Cassia. Barcelona, 1728.

VILLANCICOS que se cantaran en las fiestas que en
holocaustos de affectos consagra a su Angelico Maestro
Sto Thomas de Aquino. Girona, 1744.

J.VILLANUEVA, Viaje literario a las iglesias de España. 22
vols. Madrid, 1803-1852.

BIBLIOGRAFIA GENERAL

- AA.VV., "Itineraire baroque". D'Ille et d'Ailleurs, nº 3. Julliet, 1986. pp. 4-64.
- AA.VV., Món i misteri de la Festa d'Elx. València, 1986.
- AA.VV., Instrumentos, intérpretes y orquestas. Estella, 1984.
- M.AGUILO, Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1714 hasta 1860. Sucesores de Rivadeneyra. Madrid, 1923.
- AIMAR I PUIG, Ressenya històrica de la confraria i gremi de mestres fusters de Barcelona, sota la invocació de Sant Joan Baptista i Sant Josep. Barcelona, 1930. 47 pp.
- J.AINAUD i de LASARTE, "Arte. El Renacimiento, el Barroco, el Neoclásico". Dins Cataluña II. Tierras de España. Madrid-Barcelona, 1978.
- G.ALBERIGO, "Reflexiones sobre el Concilio de Trento". Concilium, nº 7. 1965. pp. 79-99.
- S.ALCOLEA GIL, "La pintura en Barcelona en el siglos XVIII". Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona, vols. XIV-XV. Barcelona, 1959-1962.
- S.ALCOLEA, La capella dels Dolors a Santa Maria de Mataró. Mataró, 1970.
- S.ALCOLEA, "El barroco". Dins L'Art a Catalunya. Barcelona, 1983.
- R.ALCOY, "Flabelos para el <<Agnus Dei>> del Bautista en el siglo XIV". Cuadernos de Arte e Iconografía, tomo II, nº 3. Madrid, 1989. pp. 47-52.
- L.ALMERICH, Tradiciones, fiestas y costumbres populares de Barcelona. Barcelona, 1944.
- L.ALVAREZ, M.J.BUXO, RODRIGUEZ BECERRA, "La religiositat popular". L'Avenç, nº 137.
- J.AMADES, Folklore de Catalunya. Barcelona, 1951.

- J.AMADES, Costumari català. El curs de l'any. Barcelona (1956), 1983.
- J.AMBROS MONSOLIS, El monestir de Sant Cugat del Vallès. Vilassar de Mar, 1982.
- P.ANDRES de Palma de Mallorca, "Los capuchinos en Cataluña y el fomento de algunas devociones populares". Analecta Sacra Tarraconensia, vol. XXVIII, 1955. pp. 159-173.
- P.ANDRES de Palma de Mallorca, Prat de Llobregat. Ensayo histórico. Prat de Llobregat, 1958.
- J.P.ANIEL, "Els inicis de la cartoixa d'Escala Dei. Història i arqueologia". Quaderns d'Estudis Medievals, nº 2. 1980. pp. 119-125.
- F.ANTAL, El mundo florentino y su ambiente social. Madrid, 1989.
- R.ARAGON i SERRA, "Els cants en vulgar del llibre vermell de Montserrat". Analecta Montserratina, vol. X. Abadia de Montserrat, 1964. 54 pp.
- J.BADA, Situació religiosa a Barcelona en el segle XVI. Barcelona, 1970.
- J.BADA, "Origen dels bisbes de les seus catalanes, 1500-1982". Qüestions de Vida Cristiana, nº 113. Montserrat. pp. 102-110.
- E.BAGUE, Tres narraciones de la huida a Egipto. Barcelona, 1956.
- A.BAINES, Historia de los instrumentos musicales. Madrid, 1988.
- F.BALDELLO, "Els goigs de la Mare de Déu". Analecta Sacra Tarraconensia, vol. XXVIII. Barcelona, 1955. pp. 183-197.
- C.BARAUT, Santa Maria del Miracle. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1972.
- A.BARBERO, R.RAMELA, A.TORRE, Materiali sulla religiosità del laici. Alba 1698 - Asti 1742. Regione Piemonte, 1981.
- C.BARRAQUER i ROVIRALTA, Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del s. XIX. Barcelona, 1901. 2

vols.

- C.BARRAQUER i ROVIRALTA, Los religiosos en Cataluña durante la primera mitad del siglo XIX. Barcelona, 1915-1917. 2 vols.
- M.BARRIO GOZALO, "Notas para el estudio sociológico de un grupo privilegiado del antiguo régimen, los obispos del principado de Catalunya, 1600-1835". I Congrés d'Història Moderna de Catalunya. vol. II. Universitat de Barcelona, 1984. pp. 507-513.
- M.BASSA i ARMENGOL, Els escut heràldics dels pobles de Catalunya. Barcelona, 1968.
- B.BASSEGODA i HUGUES, "Pere Costa i Casas". Thesaurus Studis. Barcelona, 1986. pp. 276-277.
- B.BASSEGODA i HUGUES, "Observaciones sobre el Arte de la pintura de Francisco Pacheco como tratado de iconografía". Cuadernos de Arte e Iconografía, tomo II. Madrid, 1989.
- BASILÍ de Rubí, Un segle de vida caputxina a Catalunya (1564-1664). Aproximació històrico-bibliogràfica. Barcelona, 1978.
- BASILÍ de Rubí, Els Caputxins a la Barcelona del segle XVIII. Aproximació històrico-bibliogràfica. Barcelona, 1984.
- L.BATLLE i PRATS, "El retaule major del monestir de Santa Clara de Girona, obra de Pau Costa". Anales del Instituto de Estudios Gerundenses del Patronato José Mª Quadrado, vol. XXIV, 1978. pp. 1-17.
- M.BATLLORI, El canonista de Trento y obispo de Lérida Don Miguel Thomas de Taxaquet, hijo de Lluchmajor. Poema inicial de Maria Antònia Salva. Lluchmajor, 1946.
- M.BATLLORI, "Los grabados evangélicos del Padre Nadal". Tirada aparte de la Revista del Círculo de Bellas Artes, nº 15. Palma de Mallorca, 1946.
- M.BATLLORI, "Renaixement i Barroc". Dins Vuit segles de cultura catalana a Europa. Biblioteca Selecta, assaigs dispersos. Barcelona, 1958. pp. 48-125.
- M.BATLLORI, Catalunya a l'època moderna. Col. Estudis i Documents, nº 17. Barcelona, 1971.

- M.BATLLORI, A través de la història de la cultura. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Biblioteca Abad Oliva, nº 16. 1979.
- M.BATLLORI, "La Universitat de Catalunya a Cervera (1717-1742)". Aportació de la universitat catalana a la ciència i la cultura. L'Avenç estudis, nº 1, 1981. pp. 18-23.
- E.BATTISTI, Rinascimento e Barocco. Enciclopedia Universale dell'Arte, vol. XI. Torino, 1960.
- M.BAXANDALL, Pintura y vida cotidiana en el Renacimiento. (1972). Barcelona, 1984.
- G.BAZIN, "La colonne salomonique". L'oeil, nº 316, nov. 1981.
- P.BENAVENT de Barberà, "Un monumento olvidado. Esplendor y ruina de <<Scala Dei>>". Destino, nº 910, pp. 8-9, i nº 939, pp. 12-13.
- B.BENNASSAR, La España del siglo de Oro (1525-1648). Barcelona, 1983.
- J.BIALOSTOCKI, Estilo e iconografía. Contribución a una ciencia de las artes. Barcelona, 1973.
- BIBLIOGRAFIA del Arte en España. Madrid, 1978. 2 vols.
- BIBLIOTHECA SANCTORUM. Roma, 1960.
- A.BLUNT, La teoría de las artes en Italia, del 1450 al 1600. (1940). Madrid, 1985.
- BOLETIN del Real Santuario de Nuestra Señora de la Merced. Año VII. nº 17. Mayo, 1963.
- A.BONET CORREA, La ciutat barroca. Conferència del 24 d'abril de 1990 a la Universitat de Barcelona, dins el cicle Barroc Univers Cultural.
- O.BONITASI, La orden de los cartujos. Barcelona, 1920.
- J.BOSCH, "El limitado itinerario de Joan Grau (c. 1605-1685); tres vías de contacto con la modernidad europea: estampas, libros de devoción e importación de obras de Arte". VI Congreso Español de Historia del Arte. C.E.H.A. Los caminos y el Arte. Santiago de Compostela (1986), 1989. pp. 333-345.

- J.BOSCH, Els tallers d'escultura al Bages del segle XVII. En premsa, 1990.
- J.BOSCH, "Sobre la historiografia de l'escultura de l'època del barroc a Catalunya (de C.Martinell a A.Pèrez)". Revista de Catalunya, nº 39. Març 1990. pp. 99-104.
- BRÉHIER, L'art chrétien, son développement iconographique des origines a nos jours. Paris, 1918.
- J.BROWN, Imágenes e ideas en la pintura española del XVII. Madrid, 1985.
- F.X.BURGOS i M.PEÑA, "Aportaciones sobre el enfrentamiento ideológico entre Castilla y Cataluña en el s. XVII (la Publicista Catalana)". I Congrés d'Història Moderna de Catalunya, vol. II. Universitat de Barcelona, 1984. pp. 557-567.
- J.BUSQUETS, "Revolta popular i religiositat barroca: l'excomunió de l'exèrcit espanyol a la catedral de Girona el 1640". Treballs d'Història. Diputació de Girona, 1976. pp. 1-25.
- J.BUSQUETS, Martin Luter, valoració actual de la reforma. Barcelona, 1986.
- L.CABO i DESCLOS, Artistes i artesans que en el transcurs del segle han intervingut a E.P.Sant Just i Pastr. Arxiu Diocesà de Barcelona, folletó c/12 bis. s.d.
- P.CAHIER, Les caracteristiques des Saints dans l'art populaire. Paris, 1867.
- M.CALI, Da Michelangelo all'Escorial. Momenti del dibaltio religioso nell'arte del Cinquecento. Torino, 1980.
- F.CALVO SERRALLER, Teoría de la pintura en el siglo de Oro. Madrid, 1981.
- J.CAMON AZNAR, "San José en el arte español". Goya, nº 107. Marzo-abril, 1972. pp. 306-316.
- M.CAPDEVILA, Iconografía de santa Lucia. Barcelona, 1950.
- S.CAPDEVILA, La Seu de Tarragona. Barcelona, 1935.
- A.CAPMANY, "La Verge laietana santa Eulàlia". D'ací d'Allà, vol. XVIII. nº 104, 1929. pp. 62-63.

- M.CARBONELL, L'escola del Camp de Tarragona en l'arquitectura del segle XVI a Catalunya. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramón Berenguer IV. Tarragona, 1986.
- E.CARBONELL, Monografia històrica d'Esplugues de Llobregat. Barcelona, 1949.
- Y.CARBONELL-LAMOTHE, "L'oeuvre de Jean Jacques Melair sculpteur, de Carcassonne à Roussillon". Carcassonne, 17-19, mai 1968. Actes du XLI-XXIV congrès d'études régionales tenus par la Fédération Historique du Languedoc Méditerranéen et du Roussillon et par la Fédération des Sociétés Académiques et savantes du Languedoc-Pyrénées-Gascogne. Carcassonne, 1970. Separata, 15 pp.
- Y.CARBONELL-LAMOTHE, Les retables sculptés du diocèse d'Elne, 1643-1697. Tesi de tercer cicle. Université de Toulouse-Le Mirail, 1971. 2 vols.
- J.CARO BAROJA, Las formas complejas de la vida religiosa. Religión, sociedad y carácter en la España de los siglos XVI-XVII. Madrid, 1978.
- J.CARRERAS CANDI, Geografía General de Catalunya. Província de Barcelona (per C.Gomis). Barcelona, 1911.
- CASSA de la Selva. Ofrena d'un poble. Editat per la Comissió local pro reconstrucció de l'Altar Major. S.N. Desembre, 1959.
- CASSA de la Selva, "Història d'un altar". Destino, nº 1334, 1963. p. 24.
- CATALEG, L'època del Barroc. Exposició. Barcelona, 1983.
- CATALEG, L'època dels Genis. Girona, 1987-1988.
- CATALOGO. San José en el Arte Español. Museo Episcopal de Arte Contemporáneo de Madrid. Enero-marzo, 1972.
- A.CAZES, Notre-Dame d'Espira de Conflent. Guide touristique "Conflent". Prades, 1975.
- A.CAZES, Saint Julien de Vinça. Guide touristique "Conflent". Prades, 1976.
- F.CHECA, J.M.MORAN, El Barroco. Col. Fundamentos, nº 77. Madrid, 1982.

- J.CHEVALIER, Diccionario de los símbolos. (1969). Barcelona, 1989.
- W.A.CHRISTIAN, Religiosidad popular. Madrid, 1978.
- W.A.CHRISTIAN, Local Religion in the Sixteenth-Century Spain. Princeton, 1981.
- I.CLOPAS BATLLE, Resumen histórico de Martorell (Relacionado con la historia de Cataluña). Martorell, 1944.
- I.CLOPAS BATLLE, Notas históricas de la Iglesia parroquial de Santa María de Martorell. Martorell, 1960.
- I.COLL, "Els altars de l'església parroquial de Sitges". Butlletí del Centre d'Estudis Sitgetans, nº 5. Febrer 1977. s.n.
- A.COMAS, Història de la literatura catalana. vol. IV. (1964). Barcelona, 1981.
- CONGOST i PUJOL, "El retaule barroc de l'església parroquial de Sant Martí". Palacio Frugelli (Miscel.lània), nº 1. Ajuntament de Palafrugell, 1989. pp. 15-17.
- E.CORTADE, "L'oeuvre du sculpteur carcassonnais Jean Jacques Melair en Roussillon". Carcassonne, 17-19 mai 1968. Actes du XLI-XXIV congrès d'études régionaux tenus par la Fédération Historique du Languedoc Méditerranéen et du Roussillon et par la Fédération des Sociétés Académiques et savantes du Languedoc-Pyrénées-Gascogne. Carcassonne, 1970. Separata, 7pp.
- E.CORTADE, "L'oeuvre du sculpteur Joseph Sunyer en Roussillon (+1751)". Fédération Historique du Languedoc Méditerranéen et du Roussillon. XLII Congrès. Perpignan, 1969. Montpellier, 1970. pp. 159-173.
- E.CORTADE, Retables baroques du Roussillon. Perpignan, 1973.
- E.CORTADE, "L'église de Coullioure, son histoire, ses trésors". Revue Conflent. Prdes, 1979. pp. 3-63.
- E.CORTADE, "Tranfers révolutionnaires de mobilier religieux". Actes du LI congrès de la Fédération Historique du Languedoc et Roussillon. Montpellier, 1980. pp. 177-186.
- E.CORTADE, "Les retables baroques". Vielles Maisons Françaises. Patrimoine Historique des Pyrénées Orientales, nº 95. Février 1983. pp. 55-59.

- E.CORTADE, "Eglises-musées des Pyrénées Orientales". Monuments Historiques, Languedoc-Roussillon, n° 127, juin-juillet 1983. pp. 35-41.
- E.CORTADE, "Retables médicaux du Roussillon". Actes du 106 Congrès National des Sociétés Savantes (1981). Perpignan, 1984. pp. 197-205.
- E.CORTADE, "Quelques sculpteurs de retables au XVIIe et XVIIIe siècles. Notes biographiques". Etudes Roussillonnaises offerts à Pierre Ponsich. Mélanges d'Archéologie, d'histoire et d'histoire de l'art du Roussillon et Cerdagne. Perpignan, 1987. pp. 365-375.
- P.DAVILLA FERNANDEZ, Los sermones y el arte. Universidad de Valladolid, 1980.
- Ch.DEJOB, De l'influence du Concile de Trente sur la littérature et les Beaux-Arts chez les peuples catholiques. Essai d'introduction à l'histoire littéraire du siècle de Louis XIV. (1884). Arnaldo Forni Editori, 1975.
- J.DELUMEAU, El catolicismo, de Lutero a Voltaire. Barcelona, 1973.
- J.DELUMEAU, "Cristianizzazione e descristianizzazione fra el XVI e XVIII secolo". Dins Società, Chiesa e vita religiosa nell'Ancien Regimi. Napoli, 1976. pp. 553-579.
- J.DELUMEAU, El miedo en Occidente (XIV-XVIII). (1978). Madrid, 1989.
- M.D.DIAZ VAQUERO, "Tipologías iconográficas de las jerarquías angélicas en la escultura barroca: el ejemplo cordobés". Cuadernos de Arte e Iconografía, vol. II, n° 3. Madrid, 1989. pp. 265-273.
- DICCIONARI de la Llengua Catalana. Enciclopèdia Catalana. Barcelona, 1984.
- A.DOMINGUEZ ORTIZ, "Aspectos sociales de la vida eclesiástica en los siglos XVII-XVIII". Dins Historia de la Iglesia en España. vol. IV. Madrid, 1979. pp. 30-36.
- DOSSIER de l'Avenc, n° 137. "Cultura popular i religió a la Catalunya del Barroc". AA.VV., pp. 20-40.

- A.DURAN i SAMPERE, La Fiesta de Corpus. Barcelona, 1943.
- A.DURAN i SAMPERE, Barcelona i la seva història. 3 vols. Barcelona, 1972-1973.
- A.DURAN i SAMPERE, Llibre de Cervera. Document de Cultura, nº 15. Barcelona, 1977.
- A.DURAN i SAMPERE, E.DURAN, La Passió de Cervera. Misteri del segle XVI. Barcelona, 1984.
- E.DURAN, Memòria per optar a la càtedra de Història de la Literatura Catalana. Text inèdit. Barcelona, 1989.
- F.DURAN, Semana mariana. Barcelona, 1954.
- F.DURAN CAÑAMERAS, "Tradiciones sobre la devoción de los ángeles". Analecta Sacra Tarraconensia, vol. XXVIII, 1955. pp. 255-264.
- M.ELIADE, Lo sagrado y lo profano. Barcelona, 1981.
- ENCICLOPEDIA de la Biblia. Barcelona, 1963.
- ENCICLOPEDIA Catalana. Barcelona, 1969-1988.
- ESTUDIOS sobre Barroco. Revista de la Universidad de Madrid, vol. XII. nº 42-43, 1962.
- EXPOSICION, Arte Mariano. Salón del Tinell. Barcelona, 1954. 47pp + 15 fig.
- EXPOSICION, La infancia de Jesús (del portal de Belén al templo de Jesrusalem). Barcelona, 1955.
- E.FABRA i SALVAT, "Confraries i gremis de la ciutat de Valls I". Quaderns de Vilaniu, nº 7. 1985. pp. 3-18.
- E.FABRA i SALVAT, "Confraries i gremis de la ciutat de Valls II". Quaderns de Vilaniu, nº 11. 1987. pp. 43-68.
- G.FERGUSON, Signos y símbolos del arte cristiano. Buenos Aires, 1956.
- J.FERNANDEZ ARENAS, Renacimineto y Barroco en España. Col. Fuentes y Documentos, vol. VI. Barcelona, 1982.
- J.FERNANDEZ ARENAS, B.BASSEGODA i HUGAS, Barroco en Europa.

- Col. Fuentes y Documentos, vol. V. Barcelona, 1983.
- J.FERRANDO ROIG, Iconografía de los santos. Barcelona, 1950.
- L.FERRER LLARIANA, Santa Maria de Mataró. La parròquia i el temple. Mataró, 1971. 2 vols.
- FONT, BAGUÉ, PETIT, La Eucaristía, el tema eucarístico en el arte de España. Barcelona, 1952.
- J.FORT i GAUDI, Història de Sant Climent de Llobregat. Arxiu marià. Sant Climent de Llobregat, 1981.
- M.H.FROESCHLÉ-CHOPARD, Les confréries, l'Eglise et la cité. Documents d'Ethnologie régionale, vol. 10. Centre Alpin et Rhodanien d'Ethnologie. Grenoble, 1988.
- J.FUGUET i SANS, "Els escultors Espinalt de Serral i el retaule de Sant Victorià de Barberà de la Conca". Centre d'Estudis de la Conca de Barberà. Aplec de treballs, nº 3, 1981. pp. 269-277.
- J.GALLEGO, Visión y símbolos en la pintura española del siglo de oro. Madrid (1968), 1972.
- J.GALLEGO, Pintor, artesano y artista. Granada, 1976.
- R.GARCIA CARCEL, "Canteras de burócratas (las universidades de la corona de Aragón en los siglos XVI-XVII)". Historia 16, nº 74, 1982. pp. 35-41.
- R.GARCIA CARCEL, "La religiositat popular i la Història". L'Avenc, nº 137. Barcelona, 198?. pp. 20-27.
- R.GARCIA CARCEL, Historia de Cataluña, siglos XVI-XVII. 2 vols. Barcelona, 1985.
- GARCIA GARRAFA, El solar Catalan, Valenciano y Balear. San Sebastián, 1968. 2 vols.
- GARCIA MIRALLES, "María en la Sagrada Escritura según los escritores dominicos (XIII-XVII)". Estudios marianos, vol. XXIII. Madrid, 1962. pp. 244-255.
- J.GARRIGA, Renacimiento en Europa. Col. Fuentes y Documentos, vol. IV. Barcelona, 1983.
- J.M.GASOL, "José Sunyer, escultor manresano". Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona. vol. VI. Barcelona, 1948. pp. 389-408.

- J.M.GASOL, "L'escola manresana". Revista de Catalunya, nº 3, desembre, 1986. pp. 97-118.
- J.GIBRAT, Notes historiques sur la confrésie du Rosaire en Roussillon. Perpignan, 1912.
- M.E.GOMEZ MORENO, Escultura del siglo XVII. Ars Hispaniae, vol. XVI. Madrid, 1963.
- M.A.GONZALEZ GARCIA, "Las virtudes de la predela del retablo mayor de la catedral de Astorga: Programa de afirmación contrareformista". Cuadernos de Arte e Iconografía, vol. II, nº 3. Madrid, 1989. pp. 332-340.
- V.GONZALEZ HERNANDEZ, "El realismo barroco en los escultores aragones". Seminario de Arte aragonés, nº 37, 1983. pp. 143-199.
- M.R.GONZALEZ PEIRO, "Los predicadores y la revuelta catalana de 1640. Estudio de dos sermones". I Congrès d'Història Moderna de Catalunya, vol. II. Universitat de Barcelona, 1984. pp. 435-443.
- H.GRAEF, María. La mariología y el culto mariano a través de la historia. Barcelona, 1968.
- GRANADOS BLASCO et alt., "Aportaciones al estudio del mecenazgo artístico en Aragón durante el s. XVIII: José Suñol, apuntes biográficos y comentario a las cartas encontradas en un archivo parroquial de la iglesia de S.M.Magdalena". Seminario de Arte aragonés, 1983. nº 37. pp. 201-235.
- J.GRAU, R.PUIG, "Les confreries de Montblanc durant el primer terç del segle XVIII". Quadern de Vilaniu, miscel.lània de l'Alt Camp, nº 15, 1989. pp. 69-80.
- D. de GRAZIA, Le stampe dei Carracci. Catalogo critico. Bologna, 1984.
- A.GRIERA, Liturgia popular. Sant Cugat del Vallès, 1967.
- J.GUDIOL i CUNILL, Nocions d'arqueologia sagrada catalana. (1902). Vic, 1931-1933.
- J.GUDIOL i CUNILL, Una antiga traducció catalana dels quatre evangelis (Codex del Palau). Vic, 1910.
- J.GUITERT FONTSERE, Cadaqués, su iglesia y su altar mayor. La Selva del Camp, 1954. 33 pp.

- J.HALL, Diccionario de tema y símbolos artísticos. Madrid, 1987.
- E.HALL, H.UHA, "Aureola super Auream: Crowns and Related Symbols of Special Distinction for Saints in late Gothic and Renaissance Iconography". The Art Bulletin, vol. LXVII, december 1985. nº 4, pp. 567-603.
- F.HARTT, "The earliest works of Andrea del Castagno. Part two". The Art Bulletin, vol. XLI, 1959. pp. 225-236.
- F.HASKELL, Patronos y pintores: Arte y sociedad en la Italia barroca. Madrid, 1989.
- H.HATZFELD, Estudios literarios sobre mística española. Madrid, 1955.
- H.HATZFELD, Estudios sobre barroco. Gredos, 1966.
- Ch.HERMANN, L'Eglise d'Espagne sous le patronage Royal (1476-1834). Bibliothèque de la Casa Velázquez, nº 3. Madrid, 1988.
- J.HERNANDEZ DIAZ, "La iconografía mariana en la escultura hispalense de los siglos de Oro". Cuadernos de Arte de la Fundación Universitaria. Serie Iconografía, nº 9. Madrid, 1986. 39 pp.
- A.HERRERO GARCIA, "El grabado al servicio de la mística". Revista de ideas estéticas, nº 3, 1945. pp. 341-350.
- J.HERUELLA VAZQUEZ, "El tema de la Huida a Egipto en el arte orensano. Influencia de los apócrifos". Cuadernos de Arte e Iconografía, tomo II, nº 3. Madrid, 1989. pp. 360-362.
- H.HIBBARD, Bernini. La huella de Bernini por España. Madrid, 1982.
- HISTORIA de la Espiritualidad (dirigida por B.Jiménez y L.Sala). Col.laboracions de EULOGIO de la Virgen del Carmen, A.HUERGA, I.IPARRAGUIRRE, A.MATTOSO. Barcelona, 1969.
- HISTORIA de la Iglesia en España (dirigida por R.García Villoslada). Col.laboracions de Andrés Martín, Rodríguez de Ceballos. Madrid, 1979.
- R.M. de HORNEDO, "El arte en Trento". Razón y fé, nº 131.

1945. pp. 333-362.

J. IGLESIAS, Pere Gil S.J. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya. Barcelona, 1949.

IMAFRONTÉ, El retablo español. Universidad de Murcia, nº 3-4-5. 1989.

M. JAMPY, "La confraria del Santíssim Sagrament a Vinçà de Conflent". Paraula Cristiana, nº 55. Juliol, 1929. pp. 23-36.

H. JEDIN, "Il significato del Concilio di Trento nella storia della Chiesa". Gregorianum, nº 26, 1945. pp. 117-136.

E. JUNYENT, "Retaule major de l'església de St. Teresa de Vic". Folletó del 350 aniversari de la fundació del convent de Santa Teresa de Vic. Vic, 1966.

E. JUNYENT, El monestir de Sant Joan de les Abadesses. Junta del Monestir, Barcelona, 1976.

E. JUNYENT, La ciutat de Vic i la seva història. Barcelona, 1976.

S. I. KIRSCHBAUM, "L'influsso del Concilio di Trento nell'arte". Gregorianum, nº 26, 1945. pp. 100-116.

J. KNIPPING, Iconography of the Counter Reformation in the Netherlands. 2 vols. Nieuwkoop Heiden (1939), 1974.

J. KUHNMUNCH, "Carlo Maratta graveur, essai de catalogue critique". Revue de l'Art, nº 31, 1976. pp. 57-71.

P. LA FABREGA, L'oferiment de retrocessió del Rosselló a Espanya (1668-1677). Episodis de Història, nº 32. Barcelona, 1962. 58 pp.

J. de C. LAPLANA, L'Oratori de Sant Felip Neri de barcelona i el seu patrimoni artístic i monumental. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona, 1978.

M. LECOMTE, Les benedictins et l'histoire des provinces aux XVII-XVIIIè siècles. Abbayé Saint Martin de Ligure. France, 1928.

J. LE GOFF, La Naissance du Purgatoire. Paris, 1981.

- E.LIANYÓ, Inventario artístico de Tarragona y provincia. Madrid, 1983.
- J.LLADONOSA, "Lleida". Enciclopèdia Catalana, vol. 9. pp. 212-213.
- S.LLOBET, "Una descripción geográfica de Cataluña por José Aparici en el siglo XVIII". Hispania. Revista Española de Historia. Instituto "Jerónimo Zurita". Tomo VI, nº XXV. Madrid, 1946. pp. 632-669.
- J.S.LOPEZ GARCIA, "El programa iconográfico del retablo mayor de Teron, Gran Canaria". Cuadernos de Arte e Iconografía, vol. II, nº 3. Madrid, 1989. pp. 389-399.
- J.Ma. MADURELL i MARIMON, "El concilio tarraconense de 1530". Analecta Cracra Tarraconensia, vol XVI, 1943. pp. 173-199.
- J.Ma. MADURELL i MARIMON, "El arte en la comarca de Urgell". Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona, vol. IV. Gener-abril, 1946. pp. 166-172.
- J.Ma. MADURELL i MARIMON, "El concilio tarraconense de 1640". Analecta Sacra Tarraconensia, vol. XXI, 1948. pp. 121-137.
- J.Ma. MADURELL i MARIMON, "Unos retablos de Bautista Palma, pintor genovés, de los conventos capuchinos de Olot, Lérida y Blanes". Estudios franciscanos, nº 274. Enero-abril, 1949. pp. 453-463.
- J.Ma. MADURELL i MARIMON, "Retablos gerundenses, 1570-1752". Anales del Instituto de estudios Gerundenses, 1951. pp. 247-270.
- J.Ma. MADURELL i MARIMON, "El presbitero Vicente Massanet, la iglesia de Rupià y la capilla de San Paciano de la Seo de Barcelona". Anales del Instituto de Estudios Gerundenses, vol. IX, 1954. pp. 6-47.
- J.Ma. MADURELL i MARIMON, "Llicències reials per l'edició de llibres piadosos catalans (1563-1704)". Analecta Sacra Tarraconensia, vol. XXVIII, 1955. pp. 379-383.
- J.Ma. MADURELL i MARIMON, "La capilla de la Inmaculada Concepción de la Seo de Tarragona". Instituto de Estudios Tarraconenses Ramón Berenguer IV. Tarragona, 1958. 254 pp.

- J.Ma. MADURELL i MARIMON, "Imágenes y retablos de los santos barceloneses". Separata de Analecta Sacra Tarraconensia, vol. XXXII. 1959. 53 pp.
- J.Ma. MADURELL i MARIMON, "El retablo y las pinturas de San Pedro Nolasco de la catedral de Barcelona". Archivo Español de Arte, nº XXXIV, Madrid, 1961. pp. 241-247.
- J.Ma. MADURELL i MARIMON, "La capilla de san Ramón Nonat del castillo de Cardona y el retablo mayor del Santuario del Portell". Analecta Sacra Tarraconensia, vol. XXXVIII, 1965. pp. 281-307.
- J.Ma. MADURELL i MARIMON, L'Art antic al Maresme (del final del gòtic al barroc salomònic). Notes documentals. Mataró, 1970.
- J.Ma. MADURELL i MARIMON, "Els dos retaules majors de l'antic convent de Santa Clara de Barcelona". Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad. nº XV, 1973. Separata, 16pp.
- R. di MAIO, Michelangelo e la Controriforma. Bari, 1978.
- R. di MAIO, Pittura e Controriforma a Napoli. Roma-Bari, 1983.
- E.MALE, L'art réligieux de la fin du Moyen Age en France. (1905). Paris, 1969.
- E.MALE, El barroco. El arte religioso del siglo XVII. (1932). Madrid, 1985.
- J.A.MARAVALL, La cultura del barroco. Análisis de una estructura histórica. Barcelona (1975), 1980.
- A.MARCET JUNCOSA, "El clergat rossellonès, agent de resitència a la francesització després del tractat dels Pirineus". I Congrés d'Història Moderna de Catalunya. vol. II. Universitat de Barcelona, 1984. pp. 457-462.
- J.MARQUES CASANOVAS, "El culto a Nuestra Señora de los dolores en la catedral de Gerona". Anales del Instituto de Estudios Gerundenses, vol. VIII, 1953. pp. 277-295.
- J.M.MARTI i BONET, Catàleg Monumental de l'Arquebisbat de Barcelona. Vallès Oriental. 2 vols. Barcelona, 1981.
- J.M.MARTI i BONET, Catàleg Monumental de l'Arquebisbat de Barcelona. Sant Vicenç de Sarrià. Barcelona, 1987.

- J.M.MARTI i BONET, JUNCA RAMON, BONET ARMENGOL, El convent i parròquia de St.Agustí de Barcelona. Notes històriques. Barcelona, 1980.
- M.R.MARTIN, "Estandard de la confraria de santa Eulàlia". Anònim del 1er quart del segle XVIII. Catàleg del MIL.LENUM, nº 467. p. 554.
- J.J.MARTIN GONZALEZ, "Los ideales artísticos en la imagineria castellana". Revista de Ideas estéticas, t.XII, nº 48, 1954. pp. 319-329.
- J.J.MARTIN GONZALEZ, "Tipologia e iconografía del retablo español del renacimiento". B.S.A.A. Universidad de Valladolid, nº XXX, 1964. pp. 5-66.
- J.J.MARTIN GONZALEZ, Escultura barroca castellana. Madrid, 1966. 2 vols.
- J.J.MARTIN GONZALEZ, Escultura barroca en España, 1600-1700. Madrid, 1983.
- J.J.MARTIN GONZALEZ, El artista en la sociedad española del siglo XVII. Madrid, 1984.
- F.MARTIN ROSAS, "Las Evangelicae Historiae Imagene del padre Nadal como fuente de inspiración para un ciclo de pintura del eremitorio de l'Avellà (Catí)". Boletín del Museo e Instituto <<Camón Aznar>>, nº XXXIX. Zaragoza, 1990.
- C.MARTINELL, L'art català sota la unitat espanyola. Barcelona, 1933.
- C.MARTINELL, "Influència francesa sobre l'art català en la primera meitat del segle XVIII". Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya, nº 471-472-473. 1934.
- C.MARTINELL, "El retablo mayor de Santa María y sus autores". Miscelania Aqualatensia. Igualada, 1949. pp. 9-21.
- C.MARTINELL, L'antic gremi d'escultors de Barcelona. Valls, 1956. 69pp.
- C.MARTINELL, "Antiguo gremio de carpinteros de Barcelona". Destino, nº 1127, 1959.
- C.MARTINELL, Arquitectura i escultura barroques a Catalunya. 3 vols. Barcelona, 1959.

- C.MARTINELL, "La capilla de la Purísima Concepción de la Seo de Tarragona". Destino, 10-XII, 1960. pp. 29-31.
- C.MARTINEZ SHAW, "La vida religiosa en el siglo XVII. La expansión de las dos reformas". Siglo XVII. Una colaboración interdepartamental. Facultat de Filosofia y Letras de Tarragona. Universitat de Barcelona, 1984. pp. 129-142.
- J.MAS, "Notes d'escultors Antichs a Catalunya". Boletín de la Real Academia de Buenas Letras. Tomo 7, 1913-1914. pp. 185-192.
- J.MAS, Nota històrica de l'església parroquial de St.Vicenç de Llavaneres. Barcelona, 1921.
- J.MAS, Nota històrica de l'església parroquial de Santa Agnès de Malanyanes (bisbat i província de Barcelona). Barcelona, 1923.
- A.MASIA DE ROS, "Contribución al estudio del barroco: Pable y Pedro Costa en la catedral de Gerona". Archivo Español de Arte, vol. XIV, 1940/41. pp. 542-547.
- J.MATAMOROS, La catedral de Tortosa. Tortosa, 1932.
- J.MAURI SERRA, Els sants de la diòcesi de Barcelona. Barcelona, 1957.
- MAYNARD, La Sainte Vierge. Paris, 1877.
- A.MELENDEZ PAULI, Efemérides històriques del Real Monasterio de san Matías de Barcelona (1426-1941). Barcelona, 1941.
- M.MENARD, Une Histoire des mentalités religieuses au XVII et XVIII siècles: mille retables de l'Ancienne diocèse du Mans. Paris, 1980.
- J.MERCADER, Els capitans generals (segle XVIII). Col.lecció Història de Catalunya, vol. 10 (1957). Barcelona, 1980.
- M.G.MILLET, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile aux XIV, XV et XVI siècles. Paris, 1916.
- C.MIQUEL CATA, "La nostra església". Vida parroquial, nº 434, desembre 1984, i nº 452, juny 1986. Arenys de Mar.
- E.MONTANER LOPEZ, La pintura barroca en Salamanca. Universidad de Salamanca, 1987.

- F. DE MORAGAS, "L'art, els artistes i els artesans de Valls". Boletín Arqueológico de Tarragona, vol. I, 1921-1922.
- J.L.MORALES, La pintura aragonesa en el s. XVII. Zaragoza,
- J.L.MORALES MARIN, Diccionario de Iconología y simbología. Madrid, 1984.
- A.MORENO GARRIDO, "La iconografía de la Inmaculada en el grabado granadino del siglo XVII". Cuadernos de Arte de la Fundación Universitaria. Serie Iconográfica, nº 7. Madrid, 1986. 27pp.
- L.MULLER PROFUMO, El ornamento icónico y la arquitectura, 1400-1600. Madrid, 1985.
- NELL'ETA Di Correggio e dei Carracci pittura in Emilia da secoli XVI, XVII. Museo Civico Archeologico. Bologna, 1986.
- O'CALLAGHAM, La catedral de Tortosa. Descripción histórica de la misma, relacionada con la historia de la ciudad. Tortosa, 1890.
- V.OLIVA, "L'art Rosarià a Catalunya". Paraula Cristiana, nº 13. Gener, 1926. pp. 67-69.
- F.OLIVE, "Quatre-cents aniversari de la construcció de l'església parroquial de Sant Joan Baptista de Valls, 1583-1983". Quaderns de Vilaniu, nº 3, 1983. Separata, 24 pp.
- E.OROZCO DIAZ, "Juan de Sevilla y la influencia flamenca en la pintura española del barroco". Goya, nº 27, 1958. pp. 145-150.
- E.OROZCO, Mística, plástica y barroco. Madrid, 1977.
- A.PAGES, "La dance provençal et les goigs en Catalogne". Estudis Universitaris Catalans, vol. 21. 1936. pp. 201-224.
- J.PAGES PONS, L'església de Sant Esteve d'Olot. Notes històriques. Olot, 1986.
- J.PASCHER, El año litúrgico. B.A.C., nº 247. Madrid, 1965.

- J. de PERAY i MARCH, Sant Cugat del Vallès, su descripción y su historia. Barcelona, 1931.
- N.PEREZ, "Notre Dame dans la littérature espagnole". Dins Marie. Études sur la Sainte Vierge. Paris, 1952. pp. 125-140.
- A.PEREZ SANTAMARIA, "El retaule de la Mare de Déu del Roser". Alimarca, nº 19. Olot, 1987. pp. 19-20.
- A.PEREZ SANTAMARIA, "El retaule del Roser de Santa Maria de Mataró". In Fulls, nº 30. Museu-Arxiu de Santa Maria. Mataró, 1988. pp. 4-9.
- A.PEREZ SANTAMARIA, "Retablos catalanes de Nuestra Señora del Rosario". B.S.A.A. Universidad de Valladolid, nº 54. 1988. pp. 309-327.
- A.PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca a Catalunya. Els tallers de Barcelona a Vic (1680-1730). Projectió a Girona. Lleida, 1988.
- A.PEREZ SANTAMARIA, "Iconografía de Nuestra Señora del Rosario en Cataluña". Camón Aznar, nº XXXVII, 1989. pp. 121-142.
- M.PEREZ TORRIJOS, La mitología en la pintura española del siglo de oro. Madrid, 1985.
- P.PEREZ, Iconografía mariana española. Vergara, 1930.
- PI I ARIMON, Barcelona antigua y moderna. 2 vols. Barcelona, 1854.
- J.J.PIQUER i JOVER, "Aportaciones a la iconografía de san Benito". Separata de Cistercium, año XXXII, nº 157, 1980. pp. 183-204.
- J.PLA, Cadaqués. Barcelona, 1970.
- A.PLADEVALL i FONT, "Resum històric del bisbat de Vic". Estudi socio-religiós del Bisbat de Vic. Vic, 1969.
- A.PLADEVALL i FONT, El santuari de la Mare de Déu del Coll, de les Guilleries. Barcelona, 1974.
- A.PLADEVALL i FONT, Santa Maria de la Gleva, patrona de la plana de Vic. Barcelona, 1988.
- A.PLADEVALL i FONT, Història de l'Església a Catalunya. Barcelona, 1989.

- A. PLADEVALL i FONT, J.M. PONS GURI, "Particularismes catalans en els costumaris". II Congrés litúrgic de Montserrat (secció d'Història). Montserrat, 1967. pp. 103-159.
- J. PLANAS i BADENES, "El retablo de Puerto Mingalvo de Gonçal Peris y la iconografía de santa Bárbara en la Corona de Aragón". Estudios de Iconografía medieval española. Universitat Autònoma de Barcelona, 1984. pp. 379-428.
- J. PLANAS i BADENES, "El misal de santa Eulàlia". Boletín del Museo e Instituto <<Camón Aznar>>, nº XVI. Zaragoza, 1984.
- R. PLANES i ALBETS, Contractes d'obres al bisbat de Solsona (1661-1790). Solsona, 1985.
- F.J. PLAZA, "La escultura del siglo XVIII en Turín y sus contactos con España". Goya, nº XIX, 1972-1973.
- J.S. PONS, La littérature catalane en Roussillon au XVII et XVIII siècles. Paris, 1929.
- J.M. PONS GURI, "El Retablo Mayor de Arenys de Mar, obra de Pau Costa". Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona, vol. II. Octubre, 1944. pp. 7-30.
- J.M. PONS GURI, "El altar barroco de Arenys de Mar". San Jorge, nº 20, 1955. pp. 11-17.
- J. POPE-HENNESSY, Italian high Renaissance and Baroque sculpture. London, 1963.
- J. PRAT, J. CONTRERAS, Les festes populars. Col. Coneguem Catalunya, nº 2. Sant Cugat del Vallès, 1987.
- M. PRATS, "Una aproximació esbiaixada al barroc: els crits de les ànimes del purgatori". El Barroc Català, Jornades celebrades a Girona el 17-19 de desembre de 1987. Barcelona, 1989. pp. 595-609.
- P. PRODI, Ricerca sulla teoria delle arti figurative nella Riforma Cattolica, (1965). Bologna, 1984.
- A. PUIG, Del Renaixement al Barroc. Barcelona, 1970.
- L. PUIG i OLIVER, "Societat i cultura a la Catalunya del segle XVIII". Dins Història de Catalunya (del segle XVII fins als nostres dies), dirigida per J. SOBREQUES i CALLICO. Bilbao, 1980.

- J.M.PUIGVERT i SOLA, "El calendari festiu d'una comunitat pagesa d'antic règim mitjançant les processons: una mirada etnològica des de la història". I Congrés d'Història Moderna a Catalunya. Universitat de Barcelona, 1984. Vol. II, pp. 417-428.
- J.M.PUIGVERT i SOLA, Una parròquia catalana del segle XVIII a través de la seva consuetat. Riudellots de la Selva. Barcelona, 1986.
- J.M.PUIGVERT i SOLA, "Parròquia i societat rural a la Catalunya de l'antic règim, l'exemple de Riudellots de la Selva". Recerques, nº 20. pp. 172-196.
- J.M.PUIGVERT i SOLA, "Guerra i Contrareforma a la Catalunya rural del segle XVII". En premsa, 1990.
- J.M.PUIGVERT i SOLA, Església i comunitat rural a Catalunya (diòcesi de Girona, segles XVIII-XIX). Tesi doctoral en curs, 1990.
- J.RAFOLS, "L'escultura religiosa a Catalunya en els segles XVII-XVIII". Paraula cristiana, nº 16. Barcelona, 1926. pp. 329-339.
- J.RAFOLS, Diccionario de artistas de Cataluña. Valencia y Baleares. 5 vols. Barcelona, Bilbao, 1980.
- L.RÉAU, Iconographie de l'art chrétien. Iconographie de la Bible. Ancien Testament. Nouveau Testament. Iconographie des saints. Paris (1955), 1957. 3 vols.
- J.REGLA, "El tratado de los Pirineos de 1659. Negociaciones subsiguientes acerca de la delimitación de fronteriza". Hispania, Instituto Jerónimo Zurita, nº XLII. 1959. pp. 101-166.
- J.REGLA, Els virreis a Catalunya. Història de Catalunya, biografies catalanes, vol. IX. (1956). Barcelona, 1980.
- M.REVUELTA GONZALEZ, La exclaustación, 1833-1840. Madrid, 1976.
- E.RICCI, Mille Santi nell'arte. Milano, 1931.
- RIGHETTI, Historia de la liturgia. B.A.C., nº 132, 144. Madrid, 1955, 1956.
- M. de RIQUER, Història de la Literatura Catalana. Barcelona (1964), 1983. 3 vols.

- A.RODRIGUEZ DE CEBALLOS, "Arte religiosos de los siglos XV y XVI en España". Historia de la Iglesia en España, vol. III-2, pp. 585-689.
- A.RODRIGUEZ DE CEBALLOS, "Las imágenes de la historia evangélica de Jerónimo Nadal en el marco del jesuitismo y la Contrarreforma". Traza y Baza, nº 5, 1974.
- A.RODRIGUEZ DE CEBALLOS, Las imágenes de la historia evangélica de Jerónimo Nadal. Edición facsímil. Prólogo de [...]. Madrid, ??.
- F.X.RODRIGUEZ MOLERO, "Mística y estilo de la <<Historia de la sagrada Pasión>> del P. La Palma". Revista de Espiritualidad, enero 1944. pp. 297-331.
- M.A.ROIG i TORRENTO, "Influencia de los grabados de los hermanos Klauber en la capilla de la Mare de Déu dels Colls en Sant Llorenç de Morunys (Lárida)". Archivo Español de Arte, nº LVI. Madrid, 1983. pp. 1-18.
- M.A.ROIG i TORRENTO, "Coexistencia de primeras advocaciones a santos locales con la nueva devoción a san Isidro Labrador (XVII-XVIII)". Camón Aznar, nº XXXIII, 1988. pp. 81-103.
- M.A.ROIG i TORRENTO, "Una representació escultòrica del Magníficat, <<Unicum exemplum>> del barroc català". El barroc català. Actes de les jornades celebrades a Girona els dies 17, 18 i 19 de desembre de 1987. Barcelona, 1989. pp. 271-288.
- M.A.ROIG i TORRENTO, "Elementos que ilustran el viaje de María en la visita a Elisabeth". Actas del VI Congreso del C.E.H.A. Santiago de Compostela (1986), 1989. pp. 107-118.
- M.A.ROIG i TORRENTO, "La Salve, tema artístic-literari de la Capella dels Colls. Sant Llorenç de Morunys". Institut d'Estudis Ilerdenses, en premsa, 1990.
- M.A.ROIG i TORRENTO, "Significació del elements complementaris a la temàtica mariana del retaule major de Cadaqués". D'art, febrer 1990. En premsa.
- J.ROMEU i FIGUERAS, "Els textos dramàtics sobre el devallament de la creu a Catalunya i el fragment inèdit d'Ulldecona". E.R. XI, 1961-1967. pp. 103-132.
- A.ROSENDE VALDES, La silleria del coro barroca de San

- Salvador de Celanova. Universidad de Santiago de Compostela, 1986.
- M.ROSSELL, Catàleg dels llibres manuscrits del Monestir de Sant Cugat del Vallès existents a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Barcelona, 1937.
- A.ROVIRA i VIRGILI, Història Nacional de Catalunya. Barcelona, 1937.
- J.RUBIO i BALAGUER, La cultura catalana, del renaixement a la decadència. Barcelona, 1964,
- J.RUBIO i BALAGUER, Història de la literatura catalana. Barcelona, 1986.
- M.RUFE i MAJO, Sant Pere de Rubí (els darrers vint anys). Rubí, 1987.
- M.T.RUIZ ALCON, "Los Arcángeles en los Monasterios de las descalzas Reales y de la Encarnación". Reales Sitios, nº 40. Año XI. 1947.
- J.RUPERT MARTIN, Barroco. Madrid (1977), 1986.
- C.RUSSO, Società, Chiesa e vita religiosa nell'Ancien Regimi. Napoli, 1976.
- C.RUSSO, Chiesa e comunità nella diocesi di Napoli tra cinque e settecento. Col. Esperienza, nº 130. Napoli, 1984.
- P.SAHLINS, "Del Tractat dels Pirineus (1659) als tractats de Baiona (1866-1868). Dues històries de la frontera de la Cerdanya". L'Avenç, nº 86. Octubre, 1985. pp. 42-48.
- C.SALA GIRALT, L'art religiós a la comarca de la Garrotxa, el pre-renaixement, el renaixement, el barroc i el trànsit d'una tendència a l'altra (s. XV a XVII). Olot, 1987.
- N.SALES, Els segles de la decadència, s. XVI-XVIII. Història de Catalunya dirigida per P.Vilar, vol. IV. Barcelona, 1989.
- J.M.SALRACH, E.DURAN, "Dels orígens a 1714". Vol. II de la Història dels Països Catalans. Barcelona, 1982.
- S.SAMPERE i MIQUEL, Fin de la nación catalana. Barcelona, 1964.

- J.SANABRE, "Los sínodos diocesanos de Barcelona". Reseña eclesiástica, 1930.
- J.SANABRE, La acción de Francia en Cataluña (1640-1659). Barcelona, 1956.
- F.J.SANCHEZ CANTON, San Francisco de Asis en la escultura española. Real Academia de Buenas Letras de San Fernando. Madrid, 1926.
- F.J.SANCHEZ CANTON, Nacimiento e infancia de Cristp. B.A.C., Madrid, 1942.
- F.SANCHEZ MARCOS, Don Juan de Austria y Cataluña (Cataluña y el gobierno central, de 1663 a 1679). Tesis doctoral. Universitat de Barcelona, 1974.
- F.SANCHO, San Ramón y su santuario. El Portell, Segarra. 1972.
- A.SANTOS OTERO, Los evangelios apócrifos. Edición crítica y bilingüe. B.A.C., nº 148 (1956). Madrid, 1988. 6ª ed.
- C.SARTHOU CARRERES, Iconografía mariana en España. Madrid, 1929.
- G.SCHILLER, Iconography of Christian Art. 2 vols (1968). London, 1972.
- J. von SCHLOSSER, La literatura artística. (1924). Madrid, 1976.
- S.SEBASTIAN, Iconografía e iconología en el arte de Aragón. Zaragoza, 1980.
- S.SEBASTIAN, Contrareforma y barroco. Madrid, 1981.
- M.SEGRET i RIU, M.A.ROIG i TORRENTO, L'Altar dels Colls. Sant Llorenç de Morunys, 1984.
- A.SERRA i BALDO, "Els goigs de la Verge Maria en l'antiga poesia catalana". Estudis Universitaris Catalans, vol. XXII. 1936. pp. 367-386.
- V.SERRA i BOLDU, Calendari folklòric de l'Urgell. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1981.
- V.SERRA i BOLDU, Llibre popular del Rosari, folklore del Roser. (1917). Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988.

- J.SERRA i ROSSELLO, "La capella de Sant Benet a l'església de Sant Cugat del Vallès". Serra d'Or, 2a època, nº 3-4, 1960. pp. 43-44.
- J.SERRA i VILARO, El castell de Cardona. Cardona, 1954.
- SILVERIO de Santa Teresa, Influencia del espíritu de Santa Teresa en Cataluña. Burgos, 1931.
- SILVERIO de Santa Teresa, Historia del Carmelo descalzo en España. Portugal y América. 11 vols. Burgos, 1942.
- J.L.SIRERA, "La Passió de Christo Nostre Senyor, aproximació a l'estudi d'una Passió barroca". Llengua i Literatura, II. 1987. pp. 253-294.
- K.SMITS, De Iconografie van der Nederlandes. Amsterdam, 1933.
- D.P.SNOEP, "Van Atlas tot last-Aspecten van de betekenis van het atlasmotief". Simalus, nº 1. 1967-1968. pp. 6-22.
- F. de P. SOLA, "Devoción y culto a la Virgen Santísima en la diócesis de Barcelona en el siglo XVI". Estudios Marianos, vol. XLV. Salamanca, 1980. pp. 109-127.
- F. de P. SOLA, "Josefología del P.Alonso Ezquerria (1555-1637)". Separata de Estudios Josefinos, año XXXV, nº 69-70. Enero-diciembre, 1981.
- F. de P. SOLA, "Devoción y culto a san José en la diócesis de Barcelona". Separata de Estudios Josefinos, año XXXVIII, nº 76. Julio-diciembre, 1984.
- F.SOLA FORTIA, Història de Torelló. 2 vols. Barcelona, 1948.
- J.M.SOLA MORALES, "Obras de los escultores Pedro y Pablo Costa de Olot". Ryrene, nº 3,4 i 5. 2a època, 1962-1963. pp. 91-113, 114-119 i 159-167.
- J.M.SOLA MORALES, "El retaule de Sant Josep de la Parroquial de St.Esteve". Annals, 1978. Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca. pp. 355-389.
- J.SOLER i PALET, "El retaule major de l'església parroquial de Terrassa". Vell i Nou, vol. I, nº 3. 1920. pp. 73-81.
- A.SOUTO SILVA, El retablo de San Miguel de los Navarros. Zaragoza, 1983.

- R.SPIAZZI, "María en la relación histórica del programa divino de Salvación". Enciclopedia mariana THEOTOCOS. Madrid, 1960. pp. 189-203.
- SUMMA ARTIS, El grabado en España (s. XV-XVIII). Madrid,
- V.TAPIE, Retables baroques de Bretagne et spiritualité du XVII siècle. Publ. de la Sorbonne. Série "Etudes", 12. Paris, 1972.
- F.TEJADA VIZUETE, Retablos barrocos de la Baja Extremadura (s.XVII-XVIII). 1988.
- M.L.THÉREL, A l'origine du décor du portail occidental de Notre-Dame de Saint-Lis: le triomphe de la Vierge-Eglise. Sources historiques, littéraires et iconographiques. Paris, 1984.
- L.THEVENON, Penitents des Alpes-maritimes. Ed. Serré, Paris, 1981.
- E.TODA i GUELL, Història d'Escornalbou. Tarragona, 1926.
- B.TOLLON, Les retables sculptés en Roussillon et Cerdagne française au XVIII siècle. Thèse de 3è cycle. Toulouse-le Mirail, 1972.
- A.TOMAS AVILA, "El culto y la liturgia en la catedral de Tarragona, 1300-1700". Instituto de Estudios Tarraconenses Ramón Berenguer IV, nº 28. Tarragona, 1963.
- E.TORMO, "La Inmaculada y el arte español". Boletín de la sociedad española de Excursionistas. vol. XXII, 1915.
- F.TORT MITJANS, El obispo de Barcelona Josep Climent i Avinent (1706-1781). Col. Biblioteca Històrica de la Bilb. Balmes, nº 29. Barcelona, 1978.
- B.TOSCANO, "Storia dell'Arte e forma della vita religiosa". Dins Storia dell'Arte Italiana, vol. III. pp. 272-318.
- J.TOSTI, "L'Eglise d'Espira, chef d'oeuvre du baroque". D'Ille et d'Ailleurs, nº 16. Octubre, 1989. pp. 51-70.
- M.TRENS, Tresor artístic del bisbat de Barcelona. Manuscrit de l'Arxiu Diocesà de Barcelona. Barcelona, 1926. 402 pp.

- M.TRENS, El arte en la Pasión de Nuestro Señor (siglos XIII-XVIII). Barcelona, 1945.
- M.TRENS, Maria, iconografía de la Virgen en el arte español. Madrid, 1948.
- M.TRENS, La Eucaristía en el Arte Español. Barcelona, 1952.
- M.TRENS, Las custodias españolas. Barcelona, 1952.
- M.TRENS, Santa Maria, vida y leyenda de la Virgen a través del arte español. Barcelona, 1954.
- J.R.TRIADO, L'època del barroc, segles XVII-XVIII. Història de l'Art Català, vol. IV. Barcelona, 1984.
- M.J.TROGNO, Les confréries en Roussillon aux XVI-XVII-XVIII siècles. Tesi de tercer cicle. Université de Paris 12. 1975.
- M.J.TROGNO, "Histoire de la Confrérie du tres precieux sang de Jesu-Crist". Dans La procesion de la Sanch. Société agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées-Orientales. Perpignan, 1984. pp. 31-40.
- R.A.TRUJILLO, El retablo barroco en Canarias. Las Palmas, 1979.
- H.TUCHLE, "Barroco y triunfalismo de la Iglesia". Concilium, nº 7. 1965. pp. 145-151.
- N.TURUER, Florentine Drawings of the Sixteenth Century (1500-1615). London, 1986.
- J.VALLS i BOFARULL, Prats de Lluçanès. Resum històric. Prats de Lluçanès, 1988.
- A.VENTURI, La Madonna. Milan, 1900.
- L.VENTURI, Historia crítica del Arte. (1964). Barcelona, 1979.
- P.VERDIER, Le couronnement de la Vierge: les origines et les premiers developpements d'un thème iconographique. Paris, 1900.
- T.VICENS, "La relació arts plàstiques-textos literaris en un tema d'iconografia medieval". D'Art, nº 6-7, 1981. pp. 96-108.

- T.VICENS, Iconografia Assumpcionista. València, 1986.
- F.VIGOROUX, Dictionnaire de la Bible. Paris, 1912.
- P.VILA, "El llibre d'Or del Rosari a Catalunya". Paraula Cristiana, nº 13. Gener, 1926. pp. 70-78.
- R.VILADES, R.SERRA, "Inventari del patrimoni artístic i documental, religiós i civil, desaparegut durant la guerra civil". L'Erol, nº 28, 1989. pp. 41-58.
- E.VILANOVA, Història de la teologia cristiana. vol. II. Barcelona, 1986.
- P.VILAR, Catalunya dins l'Espanya moderna. (1962). Traducció d'E.Duran. Barcelona, 1967.
- P.VILAR, "El Vallespir, el Rosselló i la Cerdanya: problemes de frontera". L'Avenç, nº 86. Octubre, 1985. pp. 38-41.
- R.VINYETA, El monestir de Sant Joan de les Abadesses. (1975). Col.lecció Art i Paisatge. La Garriga, 1979.
- H.VLIEGHE, Corpus Rubenianum. London-New York, 1972/73. 3 vols.
- P.VOLTES BOU, Barcelona durante el gobierno del Archiduque Carlos de Austria (1705-1714). Barcelona, 1952.
- P.VOLTES BOU, El archiduque Carlos, rey de los catalanes. Barcelona, 1953.
- M.VOVELLE, Pieté baroque et deschristianisation en Provence au XVIII siècle. Paris (1973), 1978.
- M.VOVELLE, Ideologías y mentalidades. Barcelona, 1985.
- M. et G. VOVELLE, Vision de la mort et de l'au-delà en Provence d'après les autels des âmes du purgatoire, XVè-XXè siècles. Paris, 1970.
- W.WEISBACH, El barroco, arte de la Contrarreforma (1921). Madrid, 1942.
- E.WIND, Los misterios paganos del renacimiento. Barcelona, 1972.
- E.WINTERNITZ, Musival Instruments and their symbolism in Western Art. Yale, 1979.

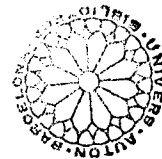
J.WIRTH, "Le dogme en image. Luther et l'iconographie".
Révue de l'art, n° 52. 1981. pp. 9-23.

R.WITKOWER, Allegory and the migration of symbols. Boulder,
1977.

R.WITTKOWER, Arte y arquitectura en Italia, 1600-1750.
(1958). Madrid, 1979.

A.D.WRIGHT, The Counter Reformation. Catholic Europe and the
non Christian World. London, 1982.

F.ZERI, Pittura e Controriforma. L'arte senza tempo di
Scipione da Gaeta. Torino, 1957.

UNIVERSITAT AUTÒNOMA
DE BARCELONA
BIBLIOTECA

REG. 200126

SIG.

REF. 125

